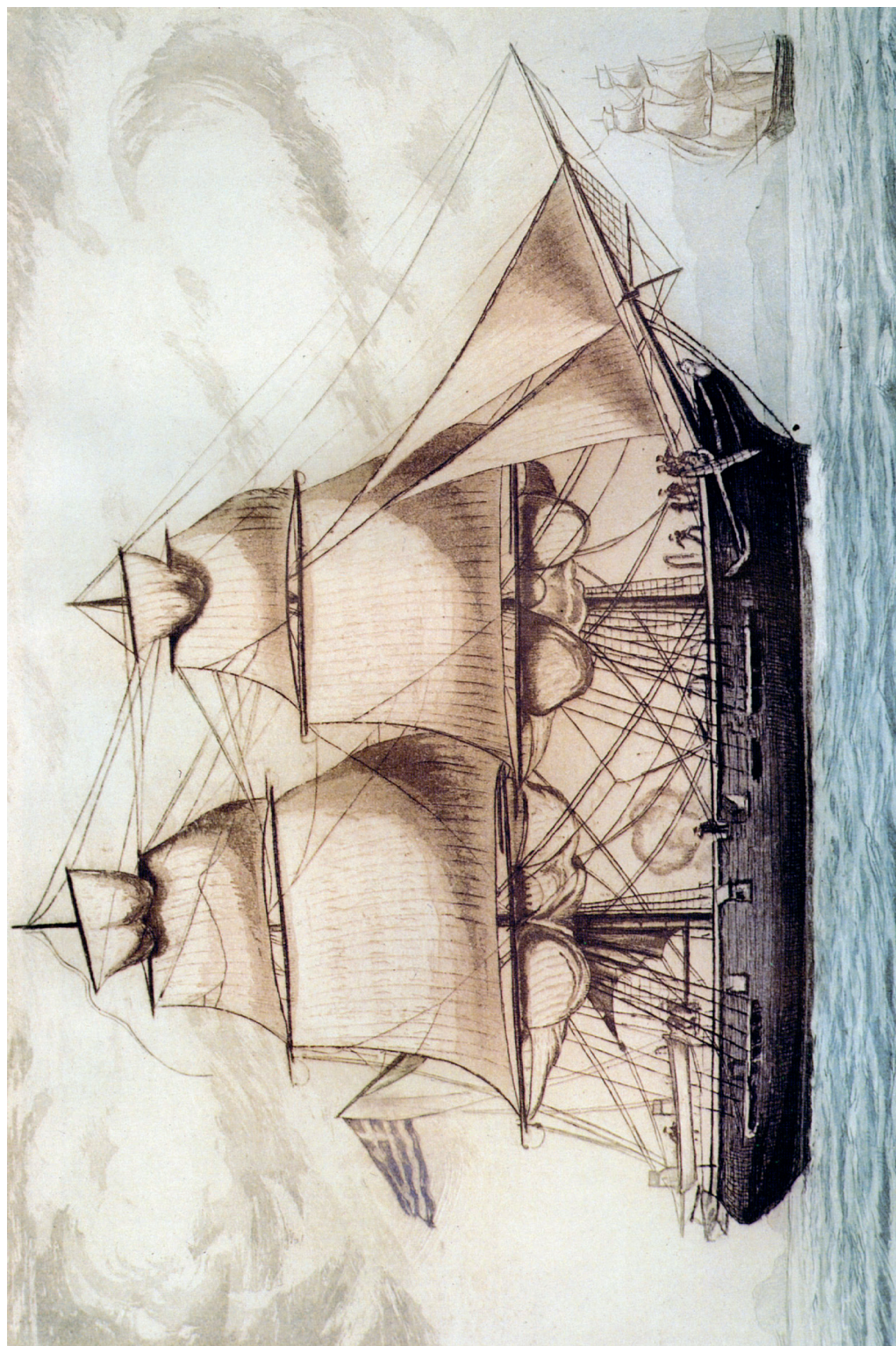

ΦΙΛΟΓΕΝΕΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΜΒΕΛΕΙΑΣ - ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΗ΄
ΤΕΥΧΟΣ 1

Τὸ θρυλικὸ μπρίκι τοῦ Τσαμαδοῦ

ΦΙΛΟΓΕΝΕΙΑ

Πρώην «Έλληνορθόδοξος Βυζαντινός Πολιτισμός»
Τριμηνιαίο Έπιστημονικό Περιοδικό
Ίστορικής και πολιτιστικής έμβέλειας – μή κερδοσκοπικού χαρακτήρα

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΛΟΥΡΙΔΕΙΟΝ ΙΔΡΥΜΑ
ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ - «ΜΝΗΜΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ»
ὕπὸ τὴν αἰγίδα
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΗΣ «ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

Ίδρυτής:
Καθηγητής ΟΡΕΣΤΗΣ ΑΘ. ΛΟΥΡΙΔΗΣ

Έδρα Γραφείων: Βασιλίσσης Σοφίας 12, 106 74 Αθήναι
Τηλ. καί Fax: 210 7219503
(Τόμος ΙΗ΄, Τεύχος 1, Ίανουάριος - Ίούνιος 2016)

Έκδότης
Ιωάννης Δ. Μπουγάτσος

Διευθυντής
Πρωτ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός

Τυπογραφική επίμελεια:
«ΛΥΧΝΙΑ»
Ανδραβίδας 7, 136 71, Χαμόμυλο Άχαρνών, τηλ.: 210 34 10 436, fax: 210 34 25 967
www.lyhnia.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ , Προέδρου τοῦ Λουριδείου Ἰδρύματος: Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Ε΄ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης	3
2. Νικολάου Α. Ε. Καλοσπύρου , Ἱστορία καὶ Ἑρμηνευτικὴ τῆς Κλασικῆς καὶ Βιβλικῆς Φιλολογίας (ΕΚΠΑ): Peter Levi καὶ Παπαδιαμάντης: Ἡ ποιητικὴ μιᾶς μετάφρασης τῆς <i>Φόνισσας</i> στὴν ἀγγλική	8
3. Π. Β. Πάσχου , Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: «Μουσικὴ ἀθέατη» (Ποίημα)	15
4. Δρ. Δημητρίου Γ. Μεταλληνοῦ , Διδάσκοντος Ἰονίου Πανεπιστημίου: Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ Διαφωτισμὸς	16
5. Γεωργίου Ἀθ. Τσούτσου , Πολιτικοῦ Ἐπιστήμονος: Σμύρνη, ἐμπορικὸ σταυροδρόμι Ἀνατολῆς - Δύσης. Σύντομη Ἐπισκόπηση	21
6. Ἰωάννου Α. Μπουγάτσου , Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Λουριδείου Ἰδρύματος Παρατηρήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων στὴ Σταύρωσι, τὰ Πάθη καὶ τὴν Ἀνάστασι τοῦ Σωτῆρος	27
7. Βιβλιοκρισίες	31

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ε΄ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ

Πρωτ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ
Πρόεδρος του Λουριδείου Ίδρυματος

Ο Γρηγόριος Ε΄ (1746-1821), από τους επιφανέστερους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως (1797-1798, 1806-1808, 1818-1821), έθνομάρτυρας από τους διαπρεπέστερους του άπελευθερωτικού αγώνα, άγιος της Έκκλησίας (10 Απριλίου), ανήκει έξίσου στην Έκκλησία, στο Έθνος και στην Παιδεία. Παράλληλα πολυσυζητημένη μορφή, λόγω της έμπλοκής του στις ιδεολογικές συγκρούσεις του νεότερου έλληνισμού.

Βιογραφικά: Τò κοσμικό του όνομα ήταν Γεώργιος Άγγελόπουλος. Γεννήθηκε στη Δημητσάνα από γονείς άσημους και φτωχούς.

Η φιλομαθείά του όμως τόν ώθησε στη σπουδή. Σπούδασε άρχικά στη σχολή της γενέτειράς του και από τò 1765 για δύο χρόνια στην Αθήνα. Με τη βοήθεια ενός θείου του, νεωκόρου στη Σμύρνη, μπόρεσε νά φοιτήσει άλλα πέντε χρόνια στο περίφημο Γυμνάσίό της. Ήταν όμως φύση όχι μόνο φιλομαθής, αλλά και άσκητική. Αναθρεμμένος σè κλίμα παραδοσιακό - ήσυχαστικό, άκολούθησε τò χάρισμά του και στράφηκε στο μοναστικό βίο. Τόν έρωτά του για τò μοναχισμό ενίσχυσε ή περίφημη Μονή Φιλοσόφου στην πατρίδα του και ή από την παιδική του ήλικία σχέση του μαζί της. Η κουρά του έγινε στις Στροφάδες και πήρε τò όνομα Γρηγόριος. Στη συνέχεια θά σπουδάσει στην Πατμιάδα Σχολή (θεολογία και φιλοσοφία), κατορθώνοντας νά άποκτήσει ύψηλή για την εποχή του παιδεία. Ξαναγυρίζει στη Σμύρνη, όπου χειροτονείται διάκονος από τò Σμύρνης Προκόπιο, ύπηρετώντας ως άρχidiaκόνός του. Γρήγορα όμως γίνεται πρεσβύτερος και πρωτοσύγκελλος. Τò 1785 ό Προκόπιος εκλέγεται Οικουμενικός Πατριάρχης και ό Γρηγόριος χειροτονείται επίσκοπος και άνέρχεται στο μητροπολικό θρόνο της Σμύρνης. Η πλούσια δραστηριότητά του τόν κάνει πλατιά γνωστό και γι' αυτό τò Μάιο του 1797, μετά τη χηρεία του οικουμενικού θρόνου, εκλέγεται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ως Γρηγόριος Ε΄. Η παραμονή του στον οικουμενικό θρόνο συνδέεται με πλήθος περιπετειών και δυσχερειών. Αυτό φαίνεται και από την ανώμαλη πορεία της πατριαρχίας του. Έκθρονίζεται και έξορίζεται τò 1798. Αποσύρεται στη Μονή Ίβήρων του Άθω, όπου μένει επτά χρόνια, επιδιδόμενος στην άσκηση και μελέτη. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1806 καλείται για δεύτερη φορά από τους άρχιερείς στον πατριαρχικό θρόνο. Τά προβλήματα όμως δέν παύουν. Η άλλαγή της τουρκικής πολιτικής και ή επανάσταση των Γενιτσάρων επιφέρουν και νέα πτώση του Γρηγορίου, πού έξορίζεται στην Πριγκιπόνησο και τò 1810 αποσύρεται πάλι στο Άγιον Όρος, όπου μένει άλλα 9 χρόνια. Εκλέγεται όμως και για τρίτη φορά πατριάρχης (14 Δεκεμβρίου 1818) και επιστρέφει στην Πόλη τòn Ίανουάριο του 1819. Η τρίτη πατριαρχία του συνδέεται με κρισιμότατες στιγμές του Γένους. Η θέση

του γίνεται όλο και πιό επικίνδυνη και ή πατριαρχία του λήγει με τή μαρτυρική του θυσία. Αφού τή νύχτα τοῦ Πάσχα (10 Απριλίου 1821) μαζί με 8 άλλους άρχιερείς τέλεσε τή Θεία Λειτουργία τής Άναστάσεως, συνελήφθη, κηρύχθηκε έκπτωτος και φυλακίστηκε. Αλλά στις 3 τὸ απόγευμα τής ίδιας μέρας άπαγχονίστηκε στή μεσημβρινή πύλη τοῦ Πατριαρχείου. Ἐπὶ τρεῖς ήμέρες τὸ σῶμα του έμεινε μετέωρο, δεχόμενο τοὺς έξευτελισμούς τοῦ μανιασμένου ὄχλου. Μιά σπείρα Ἑβραίων άγόρασαν τὸ νεκρό, τὸν περιέφεραν στοὺς δρόμους και τελικά τὸν έριξαν στὸν Κεράτιο. Ὁ Κεφαλονίτης πλοίαρχος Νικ. Σκλάβος βρήκε θαυματουργικό τὸ σεπτὸ σκίνημά του πὸ ἔπλεε και τὸ μετέφερε κρυφά στήν Ὀδησσό, ὅπου τάφηκε στὸν έλληνικό ναὸ τής Ἀγίας Τριάδας.

Δράση: Παρὰ τὸ σύντομο διάστημα τής πατριαρχίας του (συνολικά 6 χρόνια), τὶς περιπέτειές του και τοὺς δύσκολους καιρούς, ὁ Γρηγόριος ανέπτυξε σημαντική δράση. Ἦδη στή Σμύρνη άφοσιώθηκε στὸ κήρυγμα και σὲ κοινωνική δράση, εὐεργετική γιὰ τὸ ποίμνίό του, και ένίσχυσε σημαντικά τὴν παιδεία. Τὴν άγάπη του γιὰ τὴν παιδεία και τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους μέχρι τὸ μαρτύριό του δείχνουν οἱ σωζόμενες Ἑγκύκλιοί του. Παράλληλα ἔδινε διέξοδο στὰ θεολογικά ένδιαφέροντά του, προσανατολίζοντάς τα στὸ διαφωτισμὸ τοῦ ποιμνίου του τοποθετώντας ὅμως τὸ διαφωτιστικό του έργο στὰ πλαίσια τής έλληνορθόδοξης – ρωμαίικης παράδοσης, πὸ καθορίστηκαν ἀπὸ τοὺς άγιους πατέρες. Προσπαθεῖ ἔτσι νὰ ἐκλαίκεύσει τὴν πατερική γνώση, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν πίστη. Γι' αὐτὸ μεταφράζει και ἐκδίδει τοὺς *Περὶ ἱερωσύνης λόγους* τοῦ Ἱ. Χρυσοστόμου. Στὴν Πόλη άργότερα θὰ ἐκδώσει στὸ πατριαρχικό τυπογραφεῖο τὰ *Ἠθικά* τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐξήγηση τῶν ὁμιλιῶν του στήν *Ἐξαήμερο* και Κυριακοδρόμιο σὲ ἀπλή γλώσσα. Τὸ ένδιαφέρον του γιὰ τὴν παιδεία μένει ἀδιάπτωτο, ἐκφραζόμενο με πλῆθος εὐεργετικῶν ἐνεργειῶν. Θέλει ὅμως διαφωτισμὸ ρωμαίικο, έλληνότροπο, και γι' αὐτὸ δέν κρύβει τὴν ἐπιφυλακτικότητά του ἀπέναντι στὸ δυτικό διαφωτισμὸ και τὸν προοδευτισμὸ τής ἐποχῆς, ὅχι γιὰ λόγους τυφλῆς συντηρητικότητας, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ διασώσει τὴ ρωμαίικη παράδοση, στήν ὁποία ὀλόκληρος ἀνήκε και τὴν ὁποία ἔβλεπε νὰ ἀπειλεῖται ἀπὸ ιδεολογικά ρεύματα, κατευθυνόμενα ἀπὸ τὴ Γαλλική Ἐπανάσταση και τὸν ἀντιχριστιανισμό της. Στὴν Πόλη μερίμνησε γιὰ τὴ στέγαση τοῦ Πατριαρχείου, διαρρύθμισε τὸν πατριαρχικό ναὸ, ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ ήθικοῦ βίου. Κατὰ τὶς τρεῖς πατριαρχίες του ἐκδίδει πλῆθος τόμων, σιγιλίων, ἐγκυκλίων, ἐπιστολῶν πὸ ἀποβλέπουν στήν εὐστάθεια τής Ἐκκλησίας. Ὑποδειγματική θὰ εἶναι ή σταθερή προσήλωσή του στοὺς ἱερούς κανόνες και στήν ἐκκλησιαστική παράδοση. Ὁργανώνει τὴ λειτουργία τής Συνόδου τοῦ πατριαρχείου, μεριμνᾷ γιὰ τὴν παιδεία και τὸ ήθος τῶν εἰσερχομένων στὸν κλῆρο, ὄντας ὁ ἴδιος ὑψηλὸ παράδειγμα ἀσκητικοῦ βίου, σὲ σημειὸ πὸ νὰ προκαλεῖ γι' αὐτὸ ἀντιδράσεις. Ἐπιδεικνύει παράλληλα θαυμαστή σύνεση και ἀξιοπρέπεια ἀπέναντι στοὺς κρατοῦντες. Ἡ νομιμοφροσύνη του –τόσο σκανδαλιστική γιὰ τοὺς ἐπικριτές του– δέν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ και ἐρμηνευθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ διάθεσή του νὰ μὴν προκαλεῖ ἐπεμβάσεις τής ἐξουσίας στὰ ἐσωτερικά τής Ἐθναρχίας. Αλλὰ και τὰ οἰκονομικά προβλήματα τοῦ θρόνου τράβηξαν τὴν προσοχή του. Ἐλυσε με ἐπιτυχία τὸ χρονίζον αἴτημα τῶν Κολλυβάδων, ρύθμισε τὴ λειτουργία τῶν ναῶν, ένδιαφέρθηκε γιὰ τὰ ληξιαρχικά βιβλία και τὸ Κιβώτιο τοῦ Ἑλέους, ἔλαβε εὐστοχες ἀποφάσεις γιὰ τὶς προικοδοσίες και τοὺς ἀρραβῶνες, γιὰ τοὺς γάμους και τὰ δια-

ζύγια, την αναδιοργάνωση των μοναστηρίων κ.λπ. Έργο τεράστιο, θαυμαστό για μια φύση ασκητική, όπως ο Γρηγόριος.

Στάση στο έθνικό ζήτημα. Ο Γρηγόριος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο σε μια κρίσιμη και πολυτάραχη εποχή, που γεννήθηκε από την κοσμογονία της Γαλλικής Επανάστασης και τους ναπολεόντειους πολέμους. Η Ίερά Συμμαχία διαμορφώνει την αντίπερα όχθη και ο ευρωπαϊκός χώρος συγκλονίζεται αδιάκοπα από τις σφοδρές συγκρούσεις και την πολυδαίδαλη δράση της διπλωματίας. Η όθωμανική πολιτική αναπροσανατολίζεται με γρήγορο ρυθμό, όπως και η ρωσική, και τα συμμαχικά μέτωπα αλλάζουν συνεχώς όψη. Παράλληλα εξαπλώνονται στην Ανατολή οι επαναστατικές (όχι μόνο πολιτικά) ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και ο ριζοσπαστικός αγγλογαλλικός διαφωτισμός, ο οποίος με την έκρηκτικότητά του γίνεται για τους Ανατολικούς σύμβολο της ασέβειας και της αθεΐας. Οι καιροί όμως αλλάζουν και για τους ίδιους τους υπόδουλους Ρωμηούς. Σημειώνεται μεγάλη πρόοδος στο εμπόριο και στην παιδεία. Ιδιαίτερα αναπτύσσονται οι κοινότητες του εξωτερικού, αλλά και έσωτερικά οργανώνεται η αυτοδιοίκηση και η ζωή των κοινοτήτων. Αντίθετα, τα έσωτερικά της Μεγάλης Εκκλησίας παρουσιάζουν πολλά προβλήματα. Χαλάρωση και άρρυθμία, αλλαξοπατριαρχίες, δράση των προτεσταντών ιεραποστόλων και της ξένης προπαγάνδας, δημιουργούν όλα ένα κλίμα αντίξοο και απρόσφορο για όμαλη δημιουργική πορεία. Σ' αυτό το κλίμα όμως κλήθηκε να κινηθεί και να δράσει ο Γρηγόριος.

Η κριτική που αναπτύχθηκε γύρω από τη δράση του είναι τελείως αντιφατική. Κινείται μεταξύ απόλυτης εξιδανίκευσης και απόλυτης απόρριψης, γιατί και στην περίπτωση του Γρηγορίου δεν αποφεύχθηκε η ιδεολογική έρμηνεία και χρήση της ιστορίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι η κριτική δεν περιορίστηκε στον χώρο της ιστορικής επιστήμης, αλλά επεκτάθηκε και στον χώρο της (ανεύθυνης) μυθιστοριογραφίας - λογοτεχνίας, η οποία τροφοδοτεί το λαϊκό αίσθημα και δημιουργεί παραπλανητικές εντυπώσεις. Για τον ιστορικό όμως υπάρχει η πραγματικότητα, που προσφέρεται για οικοδόμηση αντικειμενικής κρίσης, με την προϋπόθεση βέβαια της αποδέσμευσης από τις όποιεςδήποτε ιδεολογικές δεσμεύσεις. Ακόμη, απαιτείται μετάθεση δική μας στην εποχή του Γρηγορίου και έσωτερική συμμετοχή στη μαρτυρική πορεία του, γιατί στους όποιουςδήποτε αναχρονισμούς δεν βρίσκεται η λύση.

Αυστηρές κρίσεις για τον Γρηγόριο διατύπωσαν ήδη οι σύγχρονοί του (Σ. Μακράϊος, Κοραΐς, Ανώνυμος της Ελληνικής Νομαρχίας κ.ά.). Ο εθνάρχης των Ρωμηών δεν ήταν δυνατό να μείνει έξω από τις ιδεολογικές συγκρούσεις της εποχής. Η διαχρονικά διαμορφωμένη άρνηση εκφράζεται με τις θέσεις: δεν ευνουόσε το επαναστατικό κίνημα, γιατί δεν πίστευε στην επιτυχία του· ή θυσία του συνεπώς δεν μπορεί να θεωρηθεί εθνική. Υπογραμμίζεται ακόμη ο συντηρητισμός του και η αντιδραστικότητά του στα νέα ρεύματα. Η αντίδραση μιάς μερίδας του έθνους απέναντί του εκδηλώθηκε έντονα ήδη το 1871, όταν το λείψανο του Γρηγορίου μεταφέρθηκε από την Όδησο στην Αθήνα και τοποθετήθηκε στο μητροπολικό ναό με επιδίωξη την ανακήρυξή του σε άγιο.

Είναι βέβαια γεγονός ότι διάφορες ενέργειες του Γρηγορίου εύκολα μπορούν να παρεξηγηθούν, γιατί παρουσιάζονται φαινομενικά αντιφατικές. Υποκύπτει, λ.χ., κατά την πρώτη πατριαρχία του στην τουρκική πίεση και, ακολουθώντας την πολιτική της «ομόδοξης» Ρωσί-

ας, καταδικάζει τη Νέα Πολιτική Διοίκηση του Ρήγα Φεραίου («τοῖς δόγμασι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως ἐναντιούμενον»). Μὲ ἐγκύκλιό του στοὺς Ἑπανήσιους (1797) συνιστᾷ νὰ μὴν πιστεύουν στὶς ἀπατηλὲς ὑποσχέσεις τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἀντίδρασή του ἔχει φυσικὰ στόχο τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὶς ιδέες της. Κατὰ τὴ δεύτερη πατριαρχία του συμπαρίσταται στὴν Τουρκία ἐναντίον τῶν Ἀγγλῶν καὶ δείχνει τὴ νομιμοφροσύνη του μὲ μιὰ ἐγκύκλιο ἐναντίον τῶν Ρώσων. Στὴν τρίτη πατριαρχία ὑποχωρεῖ πάλι στὴν ἀπαίτηση τῶν Τούρκων καὶ καταδικάζει τὸ κίνημα τοῦ Ὑψηλάντη, τὸ ὁποῖο λίγο πρὶν εἶχε καταδικάσει καὶ ὁ τσάρος. Ἀκολουθεῖ δηλαδὴ τὶς μεταπτώσεις καὶ τοὺς ἀναπροσανατολισμοὺς τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς.

Εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ μεταβαλλόμενη στάση τοῦ Γρηγορίου χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴ μορφή τῆς ζωῆς τοῦ Γένους στὰ χρόνια τῆς δουλείας. Ὁ πατριάρχης ὡς ἐθνάρχης ἦταν «ἄκων ἐγγυητὴς τῆς μονίμου ὑποταγῆς τῶν ραγιάδων εἰς τὸν κατακτητὴν... Διὰ νὰ μὴν εἶναι μονίμως τεταμέναι οἱ σχέσεις Πατριαρχείου-Πύλης, ἐπεβάλλετο μετριοπαθὴς πολιτικὴ» (Τ.Α. Γριτσόπουλος). Τὸ πατριαρχεῖο προσπαθοῦσε νὰ τηρεῖ ἄσφογη στάση ἀπέναντι στὴν Πύλη, ἄλλο ἂν αὐτὸ ποὺ ἔκανε ἦταν καὶ αὐτὸ ποὺ ἤθελε νὰ κάνει. Ἡ ἡγετικὴ καὶ ὑπεύθυνη θέση τοῦ πατριάρχου ἐπέβαλλε μεγάλη σύνεση καὶ προσοχή. Κάθε ἄστοχη ἐνέργειά του θὰ εἶχε ἀντίκτυπο σὲ ὁλόκληρο τὸ Γένος. Γι' αὐτὸ ὅλοι σχεδὸν οἱ πατριάρχες προσπάθησαν νὰ ἀποφύγουν κάθε προκλητικὴ ἐνέργεια, προτιμώντας νὰ ἐξευμενίζουν τὸ θηρίο, παρὰ νὰ τὸ ἐρεθίζουν. Ἰδιαίτερα ὁ Γρηγόριος, ἔχοντας τὴ θλιβερὴ πείρα τοῦ ἀποτυχημένου κινήματος τοῦ 1770, καθὼς καὶ τοῦ «ρεμπელიοῦ τῆς Σμύρνης» (1797) μὲ τὴν τρομερὴ σφαγὴ τῶν Ρωμῶν, ἔπρεπε μὲ κάθε θυσία νὰ προστατεύει τὸ ποίμνιο ἀπὸ τὴν ἐκδικητικὴ μανία τῶν κρατούντων. Ἄν ἓνας κοινὸς κληρικὸς, λ.χ. ὁ Παπαφλέσσας, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργεῖ μὲ βάση μόνο τὸν αὐθορμητισμὸ του, στὸν πατριάρχη - ἐθνάρχη τοῦτο ἦταν ἀνεπίτρεπτο ἀλλὰ καὶ ἀσυγχώρητο.

Στὴ στάση ὅμως τοῦ Γρηγορίου ἀπέναντι στὸ ἐθνικὸ θέμα συνέβαλαν καὶ προσωπικὲς ἐκτιμήσεις. Εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι δὲν εἶχε πειστεῖ πὼς ἦλθε ἡ ὥρα τῆς παλιγγενεσίας. Γιατὶ ὅμως νὰ κατακριθεῖ, ἀφοῦ τὴν ἴδια ἐφεκτικότητα ἔδειξαν καὶ ὁ Κοραῖς καὶ ὁ Καποδίστριας; Γνώριζε ὁ Γρηγόριος τὴν προετοιμασία τοῦ Ἀγώνα. Τὴν πληροφορήθηκε στὸ Ἅγιον Ὅρος ἀπὸ τὸ Φαρμάκη. Φύλαξε τὸ μυστικὸ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἀλλὰ δὲν ὀρκίστηκε ὡς Φιλικός, γιὰ λόγους πρόνοιας. Ἄλλωστε τὴν ἴδια στάση τήρησαν καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Ἀνθίμος Γαζῆς. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Φιλικοῦ Π. Σέκερη ξέρουμε τὴ συνεργασία τοῦ Γρηγορίου μὲ τὴν Ἐταιρεία. Οἱ φιλικοὶ τὸν θεωροῦσαν φίλο τους καὶ τὸν ἀποκαλοῦσαν συνθηματικὰ «Παλαιότερον». Τὸ «Κιβώτιον τοῦ Ἑλέους» κατὰ τὸν Ἰ. Φιλήμονα συγκέντρωνε χρήματα γιὰ τὸν Ἀγώνα. Μὲ τὴν πικρὴ ὅμως πείρα ποὺ εἶχε ὁ Γρηγόριος ἦταν εὐλογο νὰ τρομάζει μὲ τὴν ιδέα τῆς ἀποτυχίας. Ἔτσι ὡς Γρηγόριος γνώριζε τὰ πάντα γιὰ τὴν Ἐταιρεία, ὡς πατριάρχης ὅμως φρόντιζε νὰ τὰ ἀγνοεῖ. Ἦξερε, ἄλλωστε, ὅτι δὲν θὰ ἀπέφευγε τὴ θυσία, ἀφοῦ τὰ πράγματα ἐκεῖ ὁδηγοῦσαν. Ὑποκύπτει στὴν πίεση τῶν κρατούντων καὶ καταδικάζει τὸν Ἀγώνα, ἀλλὰ ξέρεي πολὺ καλά ὅτι ὁ ἀφορισμὸς δὲν θὰ λειτουργήσῃ, ὅπως οἱ Τούρκοι ἤθελαν. Γνωρίζει ὅτι ἡ καταδίκη του δὲν ζημιώνει τὸν Ἀγώνα. Ὁ ἀφορισμὸς –κατὰ μιὰ πολὺ βασίμη ἐκδοχὴ– χρησίμευσε ἀρχικὰ ὡς πειστήριο, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ μὴ συμμετοχὴ τοῦ Γένους στὴν ἐξέγερση τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σφαγὴ

(Β. Σφυρόερας). Δημόσια κυκλοφόρησε ο άφορισμός στις 23 Μαρτίου 1821, αφού πρώτα επιτεύχθηκε η άμνηστευση από το σουλτάνο του λαού της Πόλης. Την αληθινή, άλλωστε, σημασία του άφορισμού του πατριαρχείου την αντιλήφθηκαν και οι ίδιοι οι επαναστάτες. Ο Άλ. Ύψηλάντης έγραψε προς τους Σουλιώτες: «Ο Πατριάρχης βιαζόμενος υπό της Πόρτας σās στέλλει άφοριστικά... Έσεΐς όμως να τὰ θεωρεΐτε αυτὰ ως άκυρα, καθότι γίνονται με βίαν και δυναστεΐαν και άνευ της θελήσεως του Πατριάρχου». Και ο Άναστ. Έμμ. Παπās σέ γράμμα του: «... τέτοιοι έξορκισμοΐ δέν έχουν πέραση, γιατί εΐναι φκιαγμένοι κατὰ διαταγή του Σουλτάνου...». Και αυτὸς ὁ Άνδρ. Λασκαράτος έγραφε τὸ 1872 στὸν Άρ. Βαλαωρίτη γιὰ τὸν Γρηγόριο: «Εὐλογώντας μέσα στὴν ψυχὴ του τὴν ἐπανάσταση εὐρέθηκε ἀναγκασμένος νὰ τὴν ἀφορίσει, γιὰ νὰ γλυτώσει τοὺς διατρίβοντας εἰς τὴν Τουρκίαν ὁμοεθνεῖς καὶ ὁμοθρήσκους του!...». Ο Γρηγόριος ἄφησε τὰ πράγματα νὰ πάρουν τὸ δρόμο τους. Ποτὲ δέν ἐργάστηκε ἐναντίον τοῦ ἐτοιμαζόμενου Ἀγώνα. Δέν τὸν πρόδωσε. Ἐμεινε πιστὸς στὴ θέση του, κοντὰ στὸ λαό, ἐνῶ τὸν προέτρεπαν νὰ φύγει. Τοῦ ζήτησαν νὰ ἀλλαξοπιστήσῃ, αυτὸς ὅμως δέχθηκε τὸ μαρτύριο ὡς γνήσιος ὀρθόδοξος ποιμένας. Ὁ ἀπαγχονισμὸς του ἀπέδειξε ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ γνώριζαν τὴ σχέση του με τὸν Ἀγώνα καὶ τὴ θέση του στὴ συνείδηση τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖο θέλησαν νὰ ἀπορφανίσουν καὶ νὰ ἀποκεφαλίσουν, ἐκτελώντας τὸν ἐθνάρχη. Σύμφωνα με τὸ κατηγορητήριό (φιρμάνι), ποὺ ἡ Πύλη κρέμασε στὸ στηθὸς του, «ἔδρα κρυφίως ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἐπανάστασεως» καὶ γι' αὐτὸ ἐκτελέστηκε, ἐπειδὴ φάνηκε «ἀγνώμων πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν καὶ ἄπιστος».

Οἱ συνέπειες τῆς μαρτυρικῆς θυσίας τοῦ Γρηγορίου ὑπῆρξαν ἀνυπολόγιστα θετικὲς γιὰ τὸν Ἀγώνα. Τὸ «σχοινὶ τοῦ πατριάρχῃ» ἔγινε κινητήρια δύναμη γιὰ τοὺς ἀγωνιστὲς καὶ γιγάντωνε τὴν ὁρμὴ τους. Ἐναν χρόνο μετὰ τὸν ἀπαγχονισμὸ τοῦ Γρηγορίου ὁ πρεσβύτερος Νικόλαος Κόκκινης καὶ μετέπειτα μητροπολίτης Ζακύνθου (1838-1867) συνέθεσε Ἀκολουθία «τοῦ Ἀγίου ἐνδόξου Ἱερομάρτυρος Γρηγορίου τοῦ Ε'... τοῦ μαρτυρήσαντος... ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως καὶ τῆς τοῦ γένους ἐλευθερίας». Ὁ ἀνδριάντας τοῦ Γρηγορίου μπροστὰ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μαζί με ἐκεῖνον τοῦ Ρήγα δέν εἶναι παρὰ ἔκφραση τῆς συνείδησης τοῦ ἔθνους γιὰ τὸ συνεχιζόμενο ἡγετικὸ ρόλο τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν στὸ χῶρο τῆς σπουδάζουσας νεολαίας. Ἅγιος ἀνακηρύχθηκε τὸ 1921.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Γ.Π. Ἀγγελόπουλου, *Τὰ κατὰ τὸν αἰοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, τὸν πατριάρχῃν Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον Ε'*, τόμ. 2, 1865, 1866. Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, Ἀθῆναι 1960, σ. 305-372, Τοῦ Ἰδίου, «Γρηγόριος Ε', ὁ πατριάρχης τοῦ Ἑθνους», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τ. ΙΔ' (1959), σ. 164-229, Τοῦ Ἰδίου, *ἄρθρο στὴ Θ.Η.Ε.*, τ. 4 (1964) στ. 736-741, Νικ. Γρ. Ζαχαροπούλου, *Γρηγόριος Ε' – σαφὴς ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974 (πρβλ. τίς σπουδαῖες παρατηρήσεις τοῦ Τ.Α. Γριτσόπουλου στὴ *Μνημοσύνη*, τ. ΣΤ' (1976/77), σ. 299-332) Θ. Σιμπούλου, *Ὁ ἱεροεθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε'* (1973).

PETER LEVI ΚΑΙ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ:
Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ
ΤΗΣ *ΦΟΝΙΣΣΑΣ* ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ

Ιστορία και Έρμηνευτική τῆς Κλασικῆς καὶ Βιβλικῆς Φιλολογίας (ΕΚΠΑ)

Πλάσμα εὐγενοῦς μυθοπλασίας, παπαδιαμαντικῆς χειροτεχνίας, δαιμονικῆς ἀμφιλογίας καὶ ἀδυσώπητης μεταπτωτικῆς χρεωκοπίας, ἀπὸ τῆ Σκιάθο τοῦ μεγαλύτερου Ἀλέξανδρου τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων μας, ἡ θεια-Χαδοῦλα, «ἡ λεγομένη Φράγκισσα ἢ ἄλλως Φραγκογιαννού», ἥτις «εὔρε τὸν θάνατον εἰς τὸ πέραμα τοῦ Ἁγίου Σώστη, εἰς τὸν λαιμὸν τὸν ἐνώνοντα τὸν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μὲ τὴν ξηράν, εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης», ἐπέπρωτο νὰ διαβῇ τὸν Τάμεση, εἰς τὸ ἥμισυ τῆς μεταφραστικῆς τρίβου μεταξὺ φιλολογικῆς καὶ ὑφολογικῆς ἀξιοσύνης ἐνὸς ψηλολιγνου El-Greco πρώην ἱερωμένου τῆς ἰησουϊτικῆς κοινότητος τῆς Βρεττανίας! Αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ «κοινωνικὸν μυθιστόρημα» τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη *Ἡ Φόνισσα*, γραμμένο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1902 καὶ δημοσιευμένο σὲ συνέχειες ἀπὸ τὴ 15ῃ Ἰανουαρίου ὥς τὴ 15ῃ Ἰουνίου 1903, ποῦ ἔκτοτε προκαλοῦσε συχνὰ τὴν ἱκανότητα τῶν ἀγγλόφωνων ἐλλήνιστῶν ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς –ξεχωρίζουμε, ἐπίσης, τὴν πρώτη ἀπὸ τῆς δημοσιευμένης ἐκδοχῆς, τοῦ Γεωργίου Ξανθοπουλίδη (1977)¹, καὶ τὴν τρίτη καὶ πιὸ πρόσφατη, τῆς Λίεντιν Σέρραρντ (2011)²– ἀποδόθηκε στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν μεγάλο Ἀγγλο ποιητὴ καὶ φιλέλληνα Πήτερ Λήβι (Peter Chad Tigar Levi· γενν. στὴν ἀγγλικὴ κωμόπολη Ruslip τοῦ Middlesex στὶς 16 Μαΐου 1931, πέθ. στὸ Frampton-on-Severn τὴν 1ῃ Φεβρ. 2000) καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1983³.

Θυμᾶμαι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια τὸ νωχελικὸ δειλινό, ὅταν ἡ ραστώνη τῆς παρακολούθησης ἐνὸς τυπικοῦ φιλολογικοῦ συνεδρίου μὲ ὀδήγησε στὴν ἀναζήτησι τῶν καταλοίπων-ἀρχείου τοῦ Λήβι (The Peter Levi Papers)⁴, καταχωρισμένων σὲ δύο συλλογές-ἀποκτήματα στὸ ἰησουϊτικὸ Κολλέγιο τῆς Βοστώνης: τὴν πρώτη (MS1986.098), χρονολ. 1929-1989, ὅπου περιέχονται ἡ ἀλληλογραφία καὶ τὰ χειρόγραφα σημειωματάρια καὶ πρωτόλειά του ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ

1. G. Xanthopoulides, *Alexandros Papadiamantis The Murderess, Translated with an Introduction and Notes by George X. Xanthopoulides*, Doric Publications Ltd., London & Athens 1977.

2. L. Sherrard, *Alexandros Papadiamantis The Murderess. A Social Tale, Translated by Liadain Sherrard*, Edited by Lambros Kamperidis and Denise Harvey, Denise Harvey Publications, Limni, Evia 2011.

3. P. Levi, *The Murderess Alexandros Papadiamantis, Translated from the Greek by Peter Levi*, ἐκδ. Writers and Readers, London & New York 1983 (βλ. Ἀωνόμου, «Παπαδιαμάντης στὰ ἀγγλικά», ἐφημ. *Τὰ Νέα*, 7 Ἰουν. 1983, σ. 2· «Ὠτοβλεψίες», «Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὰ ἀγγλικά» (στήλη «Ἀκούω-Βλέπω»), ἐφημ. *Τὰ Νέα*, 15 Ἰουν. 1983, σ. 2· «Ὠτοβλεψίες», «Ἡ Φραγκογιαννοῦ στὸν Τάμεση» (στήλη «Ἀκούω-Βλέπω»), ἐφημ. *Τὰ Νέα*, 14 Σεπτ. 1983, σ. 2).

4. Peter Levi Collection (1991), ποῦ ἀπόκειται στὴ John J. Burns Library of Rare Books and Special Collections τοῦ Boston College.

σταδιοδρομία έως την πανεπιστημιακή θητεία στην Όξφορντ και τη συναφή κριτική και μεταφραστική δραστηριότητά του, και τη δεύτερη (MS1990.015), χρονολ. κατά τις δεκαετίες του '60-'80, με τὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ καὶ κριτικογραφικὴ ἀρθρογραφία καὶ ἔρευνα τοῦ Λήβι, λ.χ. τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια δημοσιευμάτων του⁵, τὶς σημειώσεις του γιὰ τὶς σαιξπηρικὲς τραγωδίες καὶ τὴ βιογραφία τοῦ Ρώσου λογοτέχνη Μπόρις Πάστερνακ, τὴ μετάφραση τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην* εὐαγγελίου καὶ κατάλοιπα τῶν ἀρχαιολογικῶν διαφερόντων του καὶ τῶν διαφόρων διαλέξεών του – ὅλα μαρτυρίες μιᾶς πολυσχιδοῦς προσωπικότητος.

Ὁ Λήβι, δευτερότοκος γιὸς τοῦ σεφαρδικῆς καταγωγῆς ἀπὸ ταπητουργοὺς ἐμπόρους τῆς Κωνσταντινούπολης Herbert καὶ τῆς ἀγγλοθρεμμένης ἀφοσιωμένης στὸν ρωμαιοκαθολικισμό Mollie, μεγάλωσε μὲς στὴ σιδηρᾶ πειθαρχία τῆς μητρικῆς χριστιανικότητος, τὴν ἐξύμνηση τῶν ἐλισαβετιανῶν μαρτύρων καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἐπιρροή τῶν δασκάλων του στὸ Beaumont· ὅπως κι ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του Anthony, ἀκολούθησε τὸ ἴδιο μοναστικὸ τάγμα, ἐνῶ ἡ ἀδελφή τους Gillian ἐνεδύθηκε τὴν περιβολὴ τῶν μοναστηρίων τοῦ ἁγίου Βερνάρδου. Πειπτισμένος ἦδη ἀπὸ τὰ δεκατέσσερά του χρόνια γιὰ τὴν –κατὰ τὸν Oscar Wilde– ἀπόλυτὴ ὁμορφιά τοῦ πρωτότυπου καινοδιαθηκικοῦ κειμένου στὰ ἑλληνικά, ἄρχισε νὰ ἀναζητεῖ τὴ βασιλικὴ ὁδὸ τῶν κλασικῶν γλωσσῶν καὶ κατέληξε συνταξιδευτὴς τοῦ διάσημου συμπατριώτη του περιηγητῆ καὶ συγγραφέα Bruce Chatwin (1940-1989) καὶ τοῦ διασημότερου Βρεττανοῦ ταξιδιωτικοῦ συγγραφέα καὶ διακριθέντος κατὰ τὴν ἐποποιΐα τῆς Κρητικῆς ἀντίστασης στὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον Patrick Leigh Fermor (1915-2011) νὰ ἀσπαστεῖ τὴν Ἑλλάδα, ἐραστὴς τῆς λογοτεχνίας της, ἀρχαίας καὶ νεώτερης, καθὼς καὶ τῆς ἱστορίας της καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της⁶, ἀφ' οὗτοῦ τὴν ἐπισκέφτηκε γιὰ πρώτη φορὰ (1963)⁷. Ὡς ποιητῆς ὁ Λήβι ἐδραιώθηκε στὴ συνείδηση τοῦ ἀγγλικοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κοινοῦ κυρίως ὡς ἐναλλακτικὴ πρόταση ποιητικῆς ἔναντι τῆς τρέχουσας τάσης στὸν μεταπολεμικὸ ὀξφορδιανὸ κανόνα ποὺ προέκρινε τὸν ἀντιρρομαντισμὸ καὶ τὸν ἀντινεωτερισμὸ τῆς καθημερινῆς στιχοπλοκίας, ὅπως τὸν ἐξέφραζαν ὁ ποιητὴς τῆς ἀγγλικῆς αὐλῆς (poet laureate) Philip Larkin (1922-1985) –ποὺ θεωρεῖται ὁ πιὸ ἀγαπημένος τῆς γενιᾶς του–, ὁ ὁμότεχνός του Kingsley Amis (1922-1995) καὶ ὁ ἐπίσης ποιητὴς καὶ κριτικὸς ποὺ συνδέθηκε μὲ τὴ λογοτεχνικὴ ὁμάδα γνωστὴ ὡς «The Movement» John Barrington Wain (1925-1994). Τότε ἦταν ποὺ ὁ κατὰ τὴ βιογράφο του «Oxford Romantic» Λήβι ἀντέτεινε σθεναρὰ τὴν ποίηση μιᾶς συναισθηματικῆς ὀξυδέρκειας⁸,

5. *Life and Times of William Shakespeare, A Private Commission* (τὴν ἐργασία ὅπου ὁ Λήβι ἰσχυρίστηκε ὅτι ἀνακάλυψε ἀγνωστο σαιξπηρικὸ ἔργο), *The Penguin Book of Christian Verse* (μὲ ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγή τοῦ Λήβι) καὶ *A History of Greek Literature*.

6. Ἐξ ὧν, αὐτοβιογραφικὰ καὶ ταξιδιωτικὰ: *The Hill of Kronos*, ἐκδ. Collins, 1980· *The Light Garden of the Angel King: Journeys in Afghanistan*, ἐκδ. Penguin, Harmondsworth 1984· *A Bottle in the Shade: a Journey in the Western Peloponnese*, ἐκδ. Sinclair-Stevenson, London 1996. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν ἀρχαῖο κόσμον: *Atlas of the Greek world*, ἐκδ. Phaidon, Oxford 1980· μαζὶ μὲ τὸν Eliot Porter, *The Greek world*, ἐκδ. Aurum, London 1981· *A History of Greek Literature*, ἐκδ. Viking (Penguin), Harmondsworth 1985· Harry Brewster, *The River Gods of Greece: Myths and Mountain Waters in the Hellenic World*, ἐκδ. I. B. Tauris, London 1997 (μὲ προλόγισμα τοῦ Λήβι).

7. Μτφρ. στὰ ἑλληνικά: 1) Ὁ λόφος τοῦ Κρόνου (*The Hill of Kronos*), *Μεταμεσονύκτιες Ἐκδόσεις*, 2) *Ἀρχαία Ἑλλάδα* (*The Atlas of the Greek World*), ἐκδ. Explorer.

8. Brigid Allen, *Peter Levi: Oxford Romantic*, Publisher Signal, 2014 (βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν Kevin Gardner,

προκαλώντας ακόμη και τούς έκκεντρικούς έρευνητές της Όξφόρδης με την έμμονή του για την ανακάλυψη ενός νέου σαιξπηρικού δράματος τὸ 1988· έργου πὸν πιθανότατα μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιον ἐλάσσονα δημιουργὸ ὀνόματι William de Skipwith τοῦ 16ου αἰώνα. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση κυρίως τῆς ποιητικῆς φωνῆς τοῦ πρώτου Ἑλλήνα νομπελίστα Γιώργου Σεφέρη (1900-1971), τοῦ διακεκριμένου Γάλλου ποιητῆ καὶ φιλοσόφου Paul Valéry (1871-1945) καὶ τοῦ Ἀμερικανοῦ μοντερνιστῆ ποιητῆ Wallace Stevens (1879-1955) καλλιέργησε τὴ δική του ποιητικὴ φήμη, ἡ ὁποία ἀπογειώθηκε μετὰ τὴν ἐκλογή του στὴν καθηγητικὴ Ἔδρα τῆς Ποίησης στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Όξφόρδης γιὰ τὸ διάστημα 1984-1989⁹, καὶ παρ' ὀλίγον τῆς θέσης τοῦ Poet Laureate μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Sir John Betjeman. Τὸ 1977 ἐγκατέλειψε τοὺς ἰησουϊτικούς ὅρκους χάριν τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ του καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος γάμου μετὰ τὴ χήρα τοῦ φίλου του ἐκδότῃ καὶ συγγραφέα Cyril Connolly, τὴ Deirdre (τὸ γένος Craig). Ἐζησαν μαζί ἀγαπημένοι, σὲ συνθήκες πραγματικῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας, ἐκποιώντας τὰ χειρόγραφα τοῦ Λήβι στὸ ἰησουϊτικὸ Κολλέγιο τῆς Βοστώνης καὶ προικίζοντας τοὺς γενναίω-δωρους ἀμερικανοὺς φίλους τους μετὰ αὐθεντικὰς χειρόγραφες σημειώσεις του.

Εἴτε μετὰ τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ μεταφραστῆ¹⁰ εἴτε μετὰ τὴν πείρα καὶ διάθεση τοῦ ποιητικοῦ γευσιγνώστη πὸν παρακολουθεῖ τὴ διαχρονικὴ ἐλληνικὴ, τὴ λατινικὴ, τὴν ἰταλικὴ, τὴν ἰσπανικὴ, τὴ γαλλικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ὁ Λήβι καταπιάστηκε μετὰ τὴν παπαδιαμαντικὴ *Φόνισσα*, ἀποσκοπώντας στὴν ἐξωτική, μερικὲς φορές, γιὰ τὸ ἀγγλικὸ κοινὸ συντακτικὴ στοίχιση τῶν λέξεων, προσπαθώντας νὰ παραφράσει, εἰ δυνατόν, τὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο μετὰ τὴν καλύτερη ἀγγλικὴ ἐκφραστικὴ γλῶσσα, κάποτε ὀδηγώντας τὸ μεταφρασμένο κείμενο σὲ διασαλευμένα ἀγγλικά (in 'distorted' English)¹¹ —κάτι πὸν ἀποπειράθηκε νὰ ἀντιστρέψει ἡ κόρη τοῦ Φιλίππου Σέρραρντ μετὰ τὴ δική της προαναφερθεῖσα μετάφραση (2011), ἐπιλέγοντας ὡς μεταφραστικὴ λύση γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ συνδυασμοῦ καθαρεύουσας-δημοτικῆς στὰ ἀγγλικά μιᾶς λόγιας μορφῆς τῆς καθομιλουμένης ἀγγλικῆς γλῶσσας καὶ μιᾶς περισσότερο ἀπλοϊκῆς γλῶσσας γιὰ τοὺς διαλόγους, ὥστε νὰ μεταφέρεται σωστὰ ὁ τόνος τοῦ πρωτοτύπου στὸν ἄγγλο ἀναγνώστη· ἔτσι, ἡ τρίτη ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς *Φόνισσας*

Religion and The Arts 19, 2015, σσ. 133-135). Ἐπίσης βλ. Brigid Allen, "Levi, Peter Chad Tigar (1931–2000)" στὸ *Oxford Dictionary of National Biography*, online ἐκδ., ἐπιμ. Lawrence Goldman, Oxford University Press, Oxford 2007 (στὴν ἱστοσελίδα <http://www.oxforddnb.com/view/article/73779>, προσβάσιμο Δεκ. 2017).

9. Peter Levi, *The Art of Poetry. The Oxford Lectures 1984-1989*, Yale University Press, New Haven 1991 (πὸν περιλαμβάνει τὶς 15 διαλέξεις πὸν πραγματοποιοῦσε στὸ πλαίσιο τῶν καθηκόντων του, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Philip Larkin, τὸν James Fenton καὶ ἀμερικανοὺς ποιητὲς ἀπὸ διαφορετικὲς περιόδους). Ὡς γνωστόν, ὁ Καθηγητὴς τῆς Ποίησης στὴν Όξφόρδη ἐκλέγεται ἀνὰ πενταετία ἀπὸ κατόχους τοῦ μεταπτυχιακοῦ τίτλου (Master of Arts) τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου. Γνωστοὶ προκατόχοί του ὁ Matthew Arnold, ὁ Robert Graves, ὁ W. H. Auden καὶ, τελευταία, ὁ Seamus Heaney.

10. Κατὰ τὴν κρίση του τὸ πλέον χρήσιμο καὶ εὐχάριστο μεταφραστικὸ κατόρθωμά του ἦταν ἡ σερβικὴ ποίηση γιὰ τὸν πρίγκιπα Μάρκο (Ἀωνόμου, Marco the Prince: Serbo-Croat Heroic Poems, ἐκδ. Duckworth, London 1984, μτφρ. ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τὴν Anne Pennington).

11. Τὴ μετάφραση τοῦ Λήβι χρησιμοποίησα σὲ ξενόγλωσσο δημοσίευσμά μου γιὰ τὴν ἀντιδιαστολὴ τῆς εὐριπίδειας *Μήδειας* καὶ τῆς παπαδιαμαντικῆς *Φόνισσας* (βλ. N. Kalospyros, "The Greek Vision of a Female Infanticidal: The Euripidean *Medea* and *The Murderess of Alexandros Papadiamantis*", *Παρνασσός* 49, 2007, σσ. 65-86).

ἀκολούθησε τὸν πρῶτο τόμο τῆς ἀνθολογίας παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων μετὰ τίτλο *The Boundless Garden. Selected Short Stories* (ἐκδ. Denise Harvey, Λίμνη Εὐβοίας 2007).

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὡς τοὺς σημερινοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς γλωσσολόγους, τὸ ἀκανθῶδες ζήτημα τῆς μετάφρασης / γλωσσικῆς μεταγραφῆς καὶ μεταφορᾶς / ἀπόδοσης ἐνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου ἀπὸ τῆς γλώσσας δημιουργίας του σὲ μιὰν ἄλλη ἀπασχόλησε καὶ ἀπασχολεῖ σοβαρὰ ἐν μέσῳ ποικίλων θεωρητικῶν προβληματισμῶν γιὰ τὶς προοπτικὲς ἐπιτυχίας τοῦ ἐγγχειρήματος ὡς ἀντίληψης ἢ καὶ προκατάληψης τοῦ μεταφραστῆ: λ.χ. ἐὰν πρέπει ἡ μετάφραση στὴ γλώσσα τοῦ ἀποδέκτη νὰ ἔχει ἰδιωματικὴ μορφή, ἢ ἐὰν πρέπει ἀπλῶς νὰ ἀποτελεῖ λειασμένη μεταγραφή τοῦ κειμένου καὶ προορισμένη γιὰ τὸ σύγχρονο τοῦ μεταφραστῆ κοινό, ἀντίστοιχη τοῦ νέου τόπου καὶ τοῦ χρόνου· μετὰ ἄλλα λόγια, ἐὰν πρέπει νὰ διαβάζεται ἢ ὄχι, ὡς μετάφραση. Γιὰ ἐπίρρωση τῶν ἀναφορῶν μας ἐπαναφέρουμε στὴ μνήμη τῶν θεωρητικῶν τὴ σειρὰ διαλέξεων τοῦ Καθηγητῆ τῆς Ποίησης στὴν Ὁξφόρδη Matthew Arnold (1822-1888) «On Translating Homer», ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκαν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1861, καταδικάζοντας προγενέστερες μεταφράσεις τοῦ Ὁμήρου, μετὰ τῶν ὁποίων τοῦ Chapman καὶ τοῦ Pope, ὡς ἀποτυχημένες στὴν ἀπόδοση τοῦ ἀληθινοῦ ὕφους τοῦ ἀρχαίου ἐπικοῦ ποιητῆ, ἢ τὴν ὀξύτατη διαμάχη μετὰ τοῦ Ἀμερικανοῦ κριτικοῦ Edmund Wilson (1895-1972) καὶ τοῦ Ρώσου συγγραφέα Vladimir Nabokov (1899-1977) γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Πούσκιν *Εὐγένιος Ὀνέγκιν*, ποὺ δημοσίευσε μετὰ ἀπὸ πολυετὴ ἐπεξεργασία ὁ δεύτερος τὸ 1964. Ὁ Nabokov κατηγοροῦσε τὸν ἐπικριτὴ του Wilson γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ καταλάβει πῶς μετὰ τὴν εἰσαγωγή ἀγγλικῶν ἀρχαϊσμῶν πρὸς ἀπόδοση ἀπαρχαιωμένων ρωσικῶν λέξεων ἀναβίωνε τὸ παλαιότερο περιεχόμενο τῶν ὅρων, τὸ ὁποῖο, ἐνῶ λάνθανε στοὺς χρησιμοποιοῦμενους ρωσικοὺς ὅρους, ἀπουσίαζε ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους ἀγγλικούς¹².

Παραθέτουμε δείγματα τῆς μετάφρασης τοῦ Λήβι, πρῶτα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μυθιστορήματος (κεφ. Α): «Old Hadoula, sometimes known as Jannis Frankissa, lay beside the hearth, with her eyes closed and her head resting on the step of the fireplace, the cinder-step as it is known. She had not dozed off, she was giving up her sleep at the cradle of her sick granddaughter. As for the new mother, who had given birth to the sick child, she had been sound asleep for a little while now in her unhappy nest on the floor (Μισοπλαγιασμένη κοντὰ εἰς τὴν ἐστίαν, μετὰ σφαλιστὰ τὰ ὄμματα, τὴν κεφαλὴν ἀκουμβῶσα εἰς τὸ κράσπεδον τῆς ἐστίας, τὸ λεγόμενον «φουγοπόδαρο», ἡ θεία-Χαδούλα, ἡ κοινῶς καλουμένη Γιαννοῦ ἢ Φράγκισσα, δὲν ἐκοιμᾶτο, ἀλλ' ἐθυσίαζε τὸν ὕπνον πλησίον εἰς τὸ λίκνον τῆς ἀσθενούσης μικρᾶς ἐγγονῆς τῆς. Ὅσον διὰ τὴν λεχώ, τὴν μητέρα τοῦ πάσχοντος βρέφους, αὕτη πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἀποκοιμηθῆ ἐπὶ τῆς χθαμαλῆς, πενιχρᾶς κλίνης τῆς). «The little hanging lamp guttered under the canopy of the fireplace. It threw shadows instead of light on the few miserable sticks of furniture, which looked cleaner and grander at night than in the daytime. The three half-burnt logs and the big upright balk of timber in the hearth made a lot of ash, a few glowing cinders and a flame that crackled quietly and reminded the old woman through her drowsiness of her

12. Βλ. Alex Beam, *The Feud: Vladimir Nabokov, Edmund Wilson, and the End of a Beautiful Friendship*, ἐκδ. Pantheon, New York 2016. Πβ. Elizabeth Constantinides, «Papadiamantis into English: Some Observations», *Journal of Modern Greek Studies* 8, 1990, σσ. 263-274.

absent younger daughter Krinio. If Krinio had been in the house now she would have been whispering in a low chant, ‘If he’s a friend good luck to him, and if he isn’t, damn him.’ (Ο μικρὸς λύχνος, κρεμαστός, ἐτρεμόσβηνε κάτω τοῦ φατνώματος τῆς ἐστίας. Ἐρριπτε σκιὰν ἀντὶ φωτὸς εἰς τὰ ὀλίγα πενιχρὰ ἐπιπλα, τὰ ὅποια ἐφαίνοντο καθαριώτερα καὶ κοσμιώτερα τὴν νύκτα. Οἱ τρεῖς μισοκαυμένοι δαυλοὶ, καὶ τὸ μέγα ὀρθὸν κούτσουρον τῆς ἐστίας, ἔρριπτον πολλὴν στάκτην, ὀλίγην ἀνθρακιὰν καὶ σπανίως βρέμουνσαν φλόγα, κάμνουνσαν τὴν γραῖαν νὰ ἐνθυμῇται μέσα εἰς τὴν νύσταν τῆς τὴν ἀποῦσαν μικροτέραν κόρην τῆς, τὴν Κρινιώ, ἣτις ἂν εὐρίσκετο τώρα ἐντὸς τοῦ δωματίου, θὰ ὑπεψιθύριζε μὲ τόνον λογαοιδικόν: «Ἄν εἶναι φίλος, νὰ χαρῇ, ἂν εἶν’ ἐχθρὸς, νὰ σκάσῃ...»). «Hadoula, or Frankissa, or Frankojannou, was a woman of scarcely sixty, well built and solid, with a masculine air and two little touches of moustache on her lips. In her private thoughts, when she summed up her entire life, she saw that she had never done anything except serve others. When she was a little girl, she had served her parents. When she was mated, she became a slave to her husband, and at the same time, because of her strength and his weakness, she was his nurse. When she had children she became a slave to her children, and when they had children of their own, she was slave to her grandchildren»¹³ (Ἡ Χαδοῦλα, ἡ λεγομένη Φράγκισσα, ἡ ἄλλως Φραγκογιαννοῦ, ἦτο γυνὴ σχεδὸν ἐξηκοντοῦτις, καλοκαμωμένη, μὲ ἀδροὺς χαρακτῆρας, μὲ ἥθος ἀνδρικόν, καὶ μὲ δύο μικρὰς ἄκρας μύστακος ἄνω τῶν χειλέων τῆς. Εἰς τοὺς λογισμοὺς τῆς, συγκεκριαλοῦσα ὅλην τὴν ζωὴν τῆς, ἐβλεπεν ὅτι ποτὲ δὲν εἶχε κάμει ἄλλο τίποτε εἰμὴ νὰ ὑπηρετῇ τοὺς ἄλλους. Ὅταν ἦτο παιδίσκη, ὑπηρετεῖ τοὺς γονεῖς τῆς. Ὅταν ὑπανδρεύθη, ἐγίνε σκλάβα τοῦ συζύγου τῆς — καὶ ὁμως, ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρός τῆς καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐκείνου, ἦτο συγχρόνως καὶ κηδεμὼν αὐτοῦ· ὅταν ἀπέκτησε τέκνα, ἐγίνε δούλα τῶν τέκνων τῆς· ὅταν τὰ τέκνα τῆς ἀπέκτησαν τέκνα, ἐγίνε πάλιν δουλεύτρια τῶν ἐγγόνων τῆς¹⁴).

Στὴ συνέχεια, ἄλλες δύο συνεχόμενες παραγράφους ἀπὸ τὸ κεφ. Ε, ὅπου ἐνσωματώνονται χωρία ἀπὸ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς νήπια: «The suffering woman felt a great and holy reief, when it happened that in the little procession led by the priest and the Cross, it was she who followed behind, bearing in compassion and sympathy the little coffin shaped like a cradle. It was the funeral procession of a neighbour’s or a distant relative’s little daughter. She was unable to understand what the priest was murmuring as he nibbled away the words between his teeth. “There is nothing more compassionate than the father, nothing more unhappy than the mother. For often before the tomb they beat their breasts and say, ‘O my son, my sweetest child, hearest thou not thy mother’s voice? Behold the belly that bore thee. Why doest thou not speak as thou hast spoken unto us: Alleluiah!’ And again, ‘O child, who is there that shall not lament, beholding thine appearance, thy withered face, which was delightful as the rose’”» (Μεγάλην καὶ ἱερὰν ἀνακούφισιν ἠσθάνετο ἡ πολυπαθὴς γυνή, ὅταν συνέβαινε, μετὰ τῆς μικρᾶς πομπῆς τοῦ ἱερέως, προπορευομένου τοῦ Σταυροῦ, ν’ ἀκολουθῇ βαστάζουσα εἰς τὰς χεῖράς τῆς ἡ ἰδίᾳ, ὡς φιλεῦσπλαγχνός καὶ συμπονετικὴ ὅπου ἦτον, τὸ ἐν εἶδει λίκνου μικρὸν φέρετρον. Προέπε-

13. Μτφρ. Levi (ἀνωτ. ὑποσημ. 3), σσ. 1-2.

14. Γιὰ τὸ ἐλλ. κείμενο παραπέμπουμε στὴν κριτικὴ ἐκδ. τοῦ Δόμου, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης Ἄπαντα*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1984, σσ. 417-520. Ἐδῶ σ. 417. 1-26.

μπε τὸ θυγάτριον μιᾶς γειτόνισσας, ἢ μακρινῆς συγγενοῦς, μέχρι τοῦ τάφου. Δὲν ἔμποροῦσε νὰ καταλαμβάνῃ τί ἐμορμύριζεν ὁ ἱερεὺς μασῶν τὰς λέξεις μὲ τοὺς ὁδόντας του. «Οὐδέν ἐστι πατὴρ συμπαθέστερον, οὐδέν ἐστι μητὴρ ἀθλιώτερον... Πολλάκις γὰρ τοῦ μνήματος ἔμπροσθεν τοὺς μαστοὺς συγκροτοῦσι καὶ λέγουσιν· Ὡς υἱέ μου καὶ τέκνον γλυκύτατον, οὐκ ἀκούεις μητρός σου τί φθέγγεται; Ἴδου καὶ ἡ γαστήρ ἡ βαστάσασά σε. Ἵνα τί οὐ λαλεῖς ὡς ἐλάλεις ἡμῖν. Ἀλληλούια!» Καὶ πάλιν· «Ὡς τέκνον, τίς ποτε μὴ θρηνήσῃ βλέπων σου τὸ ἐμφανές, πρόσωπον εὐμάραντον, τὸ πρὶν ὡς ῥόδον τερπνόν!»). «She was enormously pleased when ten minutes walk brought the little procession to the Tombs. Beautiful country, everlasting spring, blossom time, wild flowers, murmur of cultivated ground! Behold the garden of the dead! O, Paradise, already out of this world, was opening its gates to receive this innocent little creature, which had the good fortune to relieve its parents of so many sufferings. Hail ye little angels flitting round on wings all gold and white, and ye souls of the Saints receive it!»¹⁵ (Ἀλλὰ μεγάλως εὐφραίνετο ὅταν ἡ μικρὰ πομπή, μετὰ δέκα λεπτῶν τῆς ὥρας δρόμον ἔφθανεν εἰς τὰ «Μνημοῦρια». Ὡραία ἐξοχή, παντοτινὴ ἀνοιξίς, θάλλουσα βλάστη, ἀγριολούλουδα, ἐμύριζε κήπος. Ἴδου ὁ περίβολος τῶν νεκρῶν! Ὡς! ὁ Παράδεισος, ἀπ’ αὐτὸν τὸν κόσμον ἤδη, ἤνοιγε τὰς πύλας διὰ νὰ δεχθῇ τὸ μικρὸν ἄκακον πλάσμα, τὸ ὅποῖον ἠτύχησε νὰ λυτρώσῃ τοὺς γονεῖς του ἀπὸ τόσα βάσανα. Χαρήτε, ἀγγελούδια ποὺ πετᾶτε γύρω-τριγύρω μὲ τὰ φτερά σας τὰ χρυσόλευκα, καὶ σεῖς, ψυχαὶ τῶν Ἀγίων, ὑποδεχθῆτέ το!»¹⁶).

Τελευταῖο παράδειγμα, τῆς ἀπόδοσης διαλεκτικῶν καὶ ιδιωματικῶν ὅρων στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα: «One like Konstantis, who was snoring now, beyond the partition, in the next bedroom. He was an ill-made, bald-headed fellow who looked like nothing on earth. And at that, he had his caprices and his demands and his eccentricities. Today he wanted one thing, tomorrow another: one day so much, and the next day a lot more. Before the match, he had often listened to mean and envious people, paid heed to slander from this direction and that, involved himself in slick intrigues, and just not wanted to get settled. And then just after the engagement he installed himself in his mother-in-law’s house, and put an early one in the oven all of a sudden. And all at that time it had to be ‘Yes sir, No sir’»¹⁷ («Ἐνὰ ὥσάν τὸν Κωνσταντῖν, ὅστις ἐρρογχάλιζε τώρα, πέραν τοῦ μεσοτοίχου, εἰς τὸν πλαγινὸν θαλαμίσκον, ἄνθρωπον σπανόν, “ἀίσκιωτον”, ἄγαρμπον. Καὶ ὁ τοιοῦτος νὰ ἔχῃ “καπρίτσια”, ἀπαιτήσεις, πείσματα· σήμερον νὰ ζητῇ τοῦτο καὶ αὔριον ἐκεῖνο· τὴν μίαν ἡμέραν νὰ ζητῇ τόσα, τὴν ἄλλην περισσότερα· καὶ συχνὰ “νὰ τὸν βάζουν στὰ λόγια” ἄλλοι ἰδιοτελεῖς ἢ φθονεροί, ν’ ἀκούῃ ἐντεῦθεν κ’ ἐκεῖθεν διαβολάς, ραδιουργίας, “μαναφούκια” καὶ νὰ μὴ θέλῃ “νὰ ταιριασθῇ”. Καὶ νὰ ἐγκαθίσταται μετὰ τὸν ἀρραβῶνα στῆς πενθερᾶς τὸ σπιτί, καὶ νὰ «σκαρώνῃ» ἔξαφνα “πρωιμάδι”. Κι ὅλον τὸν καιρὸν “κόττα-πίττα”»¹⁸).

Ὁ Λήβι ἀφιέρωσε τὴ μετάφρασή του στὴ σύζυγό του Deirdre. Στὴν Εἰσαγωγή του¹⁹ μᾶς

15. Μτφρ. Levi (ἀνωτ. ὑπόσημ. 3), σσ. 35-36.

16. Ἐκδ. Δόμου, τόμ. 3, σσ. 445.30-446.14.

17. Μτφρ. Levi (ἀνωτ. ὑπόσημ. 3), σσ. 34-35.

18. Ἐκδ. Δόμου, τόμ. 3, σσ. 444.32-445.6.

19. “Translator’s Introduction” (ἀνωτ. ὑπόσημ. 3), σσ. ix-xiii.

πληροφορεῖ γιὰ τὸ συνολικὸ στοίχημα τῆς ἀναμέτρησης τοῦ μεταφραστῆ: τὸ ἐθνικὸ / ἐπιχώριο μυθιστόρημα (regional novel) καὶ τὴ σημασία του γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, τὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου καὶ τὴν ἀνάμιξη λαογραφικῶν καὶ παγανιστικῶν στοιχείων, ρεαλισμοῦ καὶ ἐξωτισμοῦ, τὸ ἀφηγηματικὸ χάρισμα καὶ τὸν ἐξέχοντα ρομαντικὸ λυρισμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς πολιτισμένου παρατηρητῆ ἐνὸς καθυστερημένου κόσμου, ἀλλὰ καὶ ὡς παρωδοῦ καὶ σατιρικοῦ καταγραφέα τοῦ σκιαθίτικου ιδιώματος, τὶς λογοτεχνικὲς καὶ ἐκλεκτικὲς συγγένειες μεταξὺ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὸν ρομαντισμὸ τοῦ William Wordsworth, ρεαλιστῆ πεζογράφου Thomas Hardy (1840-1928) –ἀκόμη καὶ σὲ ἐπίπεδο awkwardness καὶ naivety–, τὴ γνώση τοῦ Ἑλλήνα συγγραφέα γιὰ τὴν εὐριπίδεια *Μήδεια*, τὸν χαρακτήρα τῆς Φραγκογιαννοῦς· κυρίως ὁμῶς μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ μεταφραστικοὶ προβληματισμοὶ του, τοὺς ὁποίους ἀντιγράφουμε γιὰ τὴ χαρακτηριστικὴ σπιρτάδα καὶ ἀπλότητα τοῦ ὕφους τοῦ Λῆβι: «It had been impossible to produce accurately the texture of the original. I had trouble with proverbs and the names of herbs. Certain popular phrases exist in every language that have roots in an entire culture, and Papadiamantis uses more of them than most writers. Then at times he can be painfully slow and repetitive, or he can drag in by the hair some weighty phrase out of a literary journal. Nowadays a publisher's editor would simply strike it out. It is not the task of a mere translator to underline such phrases. At times I have been forced by over-riding considerations of clarity to speed them up, and five or six times I have reorganized entire sentences. They were usually the kind of sentence that runs, 'The clouds in the sky ...' and then five lines later, 'the clouds, as I was saying ...' It is not fair to Papadiamantis to reproduce such sentences today in English unless one could be quite certain that the translation was no worse than its original. There is a leisure about Papadiamantis, an ease inside his own skin, which is hard to recapture. It extends beyond these lengthy and relaxed passages to his great set pieces, the ruined chapel and the sea-eagle's nest, the old woman's dreams and the devil-dance of the stones. They remind me personally of the great set pieces in Dickens which I neither could nor would like to imitate: 'What are the wild waves saying?' for example. They seem to be in a different category from the extravagant improbabilities of the plot. In those one can almost believe, because of the constant tang of reality, and because of the real force of the central tragedy. But the set pieces have a function of their own. It is something to do with the relief of the pressure. The story builds up such a head of steam that without these literary escapes through metaphor, whose function is to calm it or temper it, I do not see how it could proceed. But these are subjective criticisms. The ultimate set piece is the end of the novel, and that surely is perfectly timed. I find it brilliant, enthralling, and unforgettable»²⁰.

Εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, εὐλόγη ἢ ἀναφορὰ τοῦ Λῆβι σὲ ἀριστουργηματικὰ ἐπεισόδια-σκηνὲς μὲ κομβικὴ σημασία (set pieces), σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα διδακτικὴ ὁρολογία στὴν ἀγγλοαμερικανικὴ ἀρθρογραφία. Ἴσως ὁ κάτοχος τῆς Ἑδρας τῆς Ποίησης στὴν Ὁξφόρδη κατάλαβε, περισσότερο ἄντως ἀπὸ κάποιους ψυχροὺς ἐπαγγελματίες ἱριδίζουσας λογοτεχνικῆς γωνίας ξύλινου λόγου στὴν ἡμεδαπὴ, τοὺς ἐσωτερικοὺς ἄξονες καὶ μυστικοὺς ἀφηγηματικοὺς ἁρμούς τῆς *Φόνισσας*, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν παγκόσμια κλασικὴ λογοτεχνία.

20. *Αὐτόθι*, σσ. xi-xii.

Ποίησις Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ

ΜΟΥΣΙΚΗ ΑΘΕΑΤΗ

Στὴ μνήμη τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου¹

Ἀνάμεσα στοὺς στίχους διακρίνω μιὰν ἀνάσα
λίγο πιὸ εὐγλωττὴ ἀπ' τὴ σιωπὴ. Μὰ ὅταν
λείπει αὐτὴ ἡ μοναχὴ πνοὴ ὁ στίχος μένει
βουβὸς σχεδόν, λὲς καὶ δὲν ἔρχεται
ἀπ' τὴν καρδιά, καὶ σὰ νὰ μὴν ὑπάρχει.

Τὰ λόγια στὴ σειρὰ πορεύονται,
ὥσπου νὰ σβήσουν πρὶν νὰ εἰπωθοῦν κι ἄς ἔκαμε
ὁ ποιητὴς πιά τόσον κόπο νὰ τὰ βάλει
νὰ φανερώσουν καὶ βαθιὰ αἰσθήματα.
Ἔχει ἀποδημήσει ἀπ' τὴ μουσικὴ καὶ ὅ,τι
ἐνδότερο τὴν κατοικοῦσε ὡς αἷμα
καὶ σάρκα, στὴν αἰθέρια
μὲ κραδασμούς, γλῶσσα
γιά τοὺς πολλοὺς ἀθέατη.

1. Ὁ ἀείμνηστος Στυλ. Ἀλεξίου εἶχε παρατηρήσει μὲ εὐγένεια τὴ μουσικὴ ποὺ ὑπάρχει στοὺς στίχους τοῦ Π. Β. Πάσχου.

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΔΡ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

Διδάσκων Ίονίου Πανεπιστημίου

Ἡ μελέτη τῶν σχέσεων Διαφωτισμοῦ καὶ Θρησκείας ἀποτελεῖ ἓνα ζήτημα ποῦ ἐπιζητεῖ τὸν ἐκ νέου καθορισμό του. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται ἡ διερεύνηση τῆς θεμελιακῆς σχέσης τοῦ κερκυραίου Διδασκάλου τοῦ Γένους Μητροπολίτου Εὐγενίου Βούλγαρη (1716-1806) μετὰ τὸν Διαφωτισμό¹. Ἑρμηνευτικὴ προϋπόθεση ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση σύγχρονων ἐρευνητῶν τοῦ μεγάλου εὐρωπαϊκοῦ πνευματικοῦ κινήματος τῆς νεωτερικότητος, ὅπως ὁ Knud Haakonssen, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία «οἱ ἱστορικοὶ ἔχουν ἀρχίσει νὰ προσεγγίζουν τὸν Διαφωτισμὸ ὡς ἓνα ἑτερογενὲς σύνολο διακριτῶν πρακτικῶν, καὶ λιγότερο ὡς ἓνα ὁμοιογενὲς διανοητικὸ ρεῦμα, μετὰ σαφῶς διαρθρωμένες ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις»². Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἔχουν συμβάλει τὰ μέγιστα ὀρισμένες σημαντικὲς νεωτερικὲς θεωρήσεις τοῦ φαινομένου τοῦ «Διαφωτισμοῦ», ὅπως εἶναι ἐκεῖνες τῶν Robert Darnton, Jürgen Habermas, Thomas Kuhn, Roy Porter κ.ἄ., χάρις στίς ὁποῖες ἡ ἔμφαση δίνεται πλέον στὴν πολιτισμικὴ διάσταση τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου. Μετὰ ἀπλὰ λόγια, δὲν ὁμιλοῦμε πλέον περὶ «Διαφωτισμοῦ», ἀλλὰ περὶ «Διαφωτισμῶν».

Σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τοῦ φαινομένου, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς: ὁ «Διαφωτισμὸς» γεννιέται στὴν Ἀγγλία, μετὰ κύριους ἐκπροσώπους του τοὺς Bacon καὶ Locke, γίνεται πιὸ ριζοσπαστικὸς καὶ ἀκράϊος στὴ Γαλλία (Ἐγκυκλοπαιδιστές, Diderot, D' Alembert, Helvetius, Holbach, Rousseau καὶ Voltaire) καὶ διαλεκτικὸς στὴ Γερμανία μετὰ πρόδρομο τὸν Leibniz καὶ κύριους ἐκπροσώπους του τοὺς Lessing, Herder, Wolf καὶ Grotius. Ἀκόμη καὶ ὁ θεωρητικὸς τῆς οἰκονομίας τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς ἡ «πατέρας τοῦ Καπιταλισμοῦ», ὁ οικονομολόγος καὶ ἠθικὸς φιλόσοφος Ἄνταμ Σμῖθ, ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς κυρίους ἐκπροσώπους τοῦ Σκωτικοῦ (Βρετανικοῦ) Διαφωτισμοῦ.

Ἔτσι ἐνῶ σ' ὁλόκληρὴ τὴν Εὐρώπῃ τὰ Διαφωτιστικὰ κινήματα ἐκκινοῦν καὶ καταλήγουν στὴν ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, στὴ Γαλλία ἐπεκτείνεται, γιὰ δικαιολογημένους κοινωνικοὺς λόγους, καὶ στὴν καταπολέμηση τοῦ

1. Βλ. ἐνδεικτικά: Εὐγένιος Βούλγαρης, ἐπιμ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006)*, Τόνιο Πανεπιστήμιο-Ἐκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2009, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Αθήνα 1999, Ernst Cassirer, *Διαφωτισμὸς καὶ θρησκεία*, μετφρ.: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Ἔρασμος, 2004, Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, Οἱ Φιλοσοφικὲς Ἰδέες*, ἐκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988, Χρήστου Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1999, π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Ἑλληνισμὸς Μετέωρος*, Αποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 1992.

2. Knud Haakonssen, *Διαφωτισμοὶ καὶ Θρησκείες / Enlightenment and Religions*. Μετάφραση: Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, ἐτήσια διάλεξη Κ. Θ. Δημαρὰ - 2009, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2010, σ. 140.

θρησκευτικού φαινομένου, πού στη συγκεκριμένη χώρα εκπροσωπούσε ο Ρωμαιοκαθολικισμός. Κι ενώ ξεκίνησε ο Γαλλικός Διαφωτισμός με τον στοχαστή François Marie Arouet (γνωστό με το ψευδώνυμο Voltaire, 1694-1778) να διακηρύττει την ιδέα της Άνεξιθρησκείας («tolerance»: θρησκευτική ανοχή), έφθασε στη μεταστροφή, ουσιαστικά διαστροφή, του δικαίου αυτού κοινωνικού αιτήματος, με την αντικατάσταση της Παπικής Αύθεντίας από την κυριαρχία της Λογικής. Μάλιστα, στη Γαλλική Έπανάσταση (1789), την απόληξη του Γαλλικού Διαφωτισμού, ή κυριαρχία της Λογικής (Raison), ανακηρύχθηκε σέ επίσημη λατρεία του νέου Γαλλικού Κράτους από τον Ροβεσπιέρο και τους Ίακωβίνους ομοϊδεάτες του. Αυτούς, μάλιστα, υποδέχθηκαν άρχικά με ένθουσιασμό ως άπελευθερωτές τὸ 1797 οί Κερκυραίοι πρόγονοί μας, οί όποιοι όμως σύντομα απογοητεύτηκαν, αφού πίσω από τὰ δίκαια πανανθρώπινα αιτήματα της «Έλευθερίας, Ίσότητας, Άδελφότητας», διαπίστωσαν και την άλλη πλευρά του Γαλλικού Διαφωτισμού, εκείνη του μὴ σεβασμού της έλληνορθόδοξης παράδοσης πού εξέφραζε και εκφράζει τὸ πρόσωπο του μονίμου Φωτιστοῦ του κερκυραϊκού και όχι μόνο λαοῦ Άγίου Θαυματουργοῦ Σπυρίδωνος³.

Αντίθετα από τη γαλλική έκδοχή του Διαφωτισμοῦ, πού συσχετιζόταν με αντιμοναρχικές και αντιεκκλησιαστικές (ουσιαστικά αντιπαπικές) δυνάμεις, ο Γερμανικός Διαφωτισμός (Aufklärung) γνώρισε ευρεία διάδοση στη μεσαία τάξη και εξέφρασε ένα πνευματικό, καθώς και έθνικιστικό τόνο, χωρίς να είναι ενάντια στην κυβέρνηση ή τη Λουθηρανική εκκλησία⁴.

Στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Γερμανίας και συγκεκριμένα του Πανεπιστημίου της Λειψίας, γνώρισε, εργάστηκε και διαλέχθηκε με τὸν (γερμανικό) Διαφωτισμό ο μέγας ιεράρχης Εὐγένιος Βούλγαρης, του οποίου τιμούμε κατά τὸ τρέχον έτος (2017) τὰ 300 έτη από τη γέννησή του, αλλά και τὰ 210 από την κοίμησή του. Σύμφωνα με τὸν μελετητή του έργου του Καθ. Stephen Batalden, «στὸν νοηματικό κόσμο του 18ου αιώνα, ανακαλύπτουμε..., στην περίπτωση του Εὐγένιου Βούλγαρη, έναν κόσμο δογματικής ταυτότητας, μέσα στὸν όποιο υπήρχε για τὸς Έλληνες διαφωτιστές μιὰ θεμελιώδης συρροή πίστης και λογικής. Αυτή ή συρροή πίστης και λογικής γινόταν αντιληπτή ως κάτι τὸ έγγενως έλληνιστικό, βασισμένο στὰ γραπτά τῶν πρώιμων Πατέρων της Εκκλησίας»⁵. Έτσι μπορεί, κατά τὸν Γερμανό Ίησουίτη Gerhard Podskalsky, ο Βούλγαρης, ακολουθώντας τὸν άθεο Βολταίρο, να καταφέρθηκε με μένος εναντίον της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας⁶, αλλά αυτό ήταν άκριβώς τὸ φαινομενικό σημεῖο συνάντησης τῶν δύο μεγάλων στοχαστῶν. Ο Ρωμαιοκαθολικισμός, κατά τὸν Βούλγαρη πού ακολουθοῦσε ως κληρικός τὴν Ίερά Παράδοση και Θεολογία της Όρθοδόξου Εκκλησίας, από Χριστιανική, δηλαδή Χριστοκεντρική Εκκλησία, μεταβλήθηκε σέ Παποκεντρική, με αντιχριστιανικά δόγματα πίστεως πού είχαν κοινωνικές προεκτά-

3. Αθανάσιος Τσίτσας, *Η άποκατάσταση του επισκοπικού θρόνου στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1987, σ. 20 έξ.

4. David N. Livingstone και Charles W.J. Withers, *Geography and Enlightenment*, London 1999.

5. Stephen Batalden, «Ο Εὐγένιος Βούλγαρης και τὸ πρόβλημα της όμολογιακής ταυτότητας τῶν Έλλήνων τὴν εποχή του Διαφωτισμοῦ», στὰ: *Πρακτικά «Εὐγένιος Βούλγαρης»*, όπ.π., σ. 32.

6. Gerhard Podskalsky, *Η Έλληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Όρθοδοξία στη σφαίρα έπιρροής τῶν Δυτικῶν Δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, μετ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπεζίας, Αθήνα 2005, σ. 412.

σεις. Στὸ σημείον ἀκριβῶς αὐτὸ συναντᾶται ὁ Βούλγαρης μὲ τὸν Βολταῖρο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Γερμανικὸ Διαφωτισμὸ τοῦ Προτεσταντικοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Βούλγαρης εἶναι ἐγκρατὴς θεολόγος καὶ κατέχει τὰ κριτήρια διάκρισης τοῦ αὐθεντικοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν ἀλλοτριωμένο. Διαπιστώνει ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία δὲν κινδυνεύει πρωτίστως ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν διαφωτισμῶν, ἀφοῦ πλὴν τοῦ Γαλλικοῦ, ὁ Γερμανικὸς στὸν ὁποῖο δραστηριοποιεῖται περιορίζεται οὐσιαστικὰ στὴν καλλιέργεια καὶ πρόοδο ἰδιαίτερα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Αντίθετα, διαπιστώνει ὅτι «τὰ ἄθεα γράμματα» τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν περιορίζονται στὰ ὅρια τῆς Λογικῆς καὶ τοῦ κτιστοῦ κόσμου (Ἐπιστήμη), ἀλλὰ ὑπείσέρχονται ἀντιεπιστημονικὰ καὶ στὸν χῶρο τοῦ Ἀκτίστου (Θεογνωσία).

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Βούλγαρης πράγματι μεταφράζει ἔργα τοῦ Βολταίρου⁷, σημαντικὸ εἶναι ὅμως νὰ παρατηρήσουμε **ποιά** ἔργα τοῦ μεταφράζει καὶ **πῶς** τὰ μεταφέρει στὴν ἐκκλησιαστικὴ-θεολογικὴ πραγματικότητα τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς». Ὁ Βούλγαρης συμμετέχει μὲ τὸ «Σχεδιάσμα περὶ Ἀνεξιθρησκείας» στὸν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀνοχή, πὺν ἀποτελοῦσε σημαντικὸ θέμα στὶς συζητήσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως τῆς ἐποχῆς του. «Ἐνῶ, ὅμως, ὁ Βολταῖρος ἀμφισβητοῦσε στὰ σχετικὰ ἔργα του κάθε δογματικὸ φανατισμὸ καὶ ἀναδείκνυε τὴν ὑπεροχὴ τῆς φυσικῆς θρησκείας, ὁ Βούλγαρης προβάλλει στὸ «Σχεδιάσμα» του τὴν ἐλεύθερη θρησκευτικὴ συνείδηση ὡς χριστιανικὸ προνόμιο καὶ εἰσάγει στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸν ὅρο «ἀνεξιθρησκεία» («tolerance»)⁸. Ὁ Βούλγαρης, ὅπως καὶ ὁ ἁγ. Νικόδημος ὁ ἀγιορείτης (1749-1809), διαλέγονται μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ μεταφέρουν στὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολὴν κείμενά τους, ὀρθοδοξοποιώντας ὅμως, ὅπως ὁ Νικόδημος, τὶς μεταφράσεις του⁹.

Ὅπως, μάλιστα, ἔχει ὀρθὰ ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκλεκτὸ συνάδελφο καὶ εἰδικὸ ἐρευνητὴ κ. Κωνσταντῖνο Θύμη «ὁ Βούλγαρης υἱοθέτησε καὶ ἀξιοποίησε κάθε τί τὸ ἀληθινὸ καὶ οὐσιῶδες. Ἐκανε διάκριση μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας... Γνωρίζει πὺν τερματίζει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ὅταν ἀναφέρεται στὸ ὑπερβατικὸ καὶ θεῖο καὶ πὺν ἀρχίζει τὸ μυστήριον, ἡ θεία ἀποκάλυψη, ἡ ὁποία «οὐ φέρει ἔρευναν, ἀλλὰ πιστεῖ μόνῃ ταύτην πάντες λαμβάνουσιν»¹⁰.

7. Voltaire, François-Marie Arouet de, *Ὁ Μέμνων*, Λειψία 1766, τοῦ ἰδίου, *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας. Δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικόν*, Λειψία 1768, τοῦ ἰδίου, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν αὐτοκρατορίσαν τῶν Ρώσων*, Ἀγία Πετρούπολη 1771, τοῦ ἰδίου, *Τὸ διεγερτικὸν τῶν βασιλέων*, Ἀγία Πετρούπολη 1772, τοῦ ἰδίου, *Περὶ τοῦ παρόντος πολέμου ποιημάτων*, Ἀγία Πετρούπολη 1771. (Σημ.: καὶ ὁ π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνὸς ἔχει μεταφράσει τὸν Ἰησοῦτη Gerhard Podskalsky, συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὅτι ἔγινε Ἰησοῦτης ἢ Παπικός;).

8. Βλ. «Πάρε Δῶσε», ἱστοχῶρο ποικίλης ὕλης, τὸ ἄρθρο: «Ἐκκλησία καὶ Διαφωτισμός: ὅπως λέμε «καμμία σχέση»...», ἔκδοσις: 16/01/2010, σ. 2. Πρβλ. Μανίκας, Κωνσταντῖνος Ι.: «Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ἀνεξιθρησκεία. Ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ προσέγγιση», *Παρησία* (2009), Ἀθήνα.

9. Ἄκρως βοηθητικὰ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς προβληματικῆς αὐτῆς θεωροῦμε τὰ «Προλεγόμενα» στὰ βιβλία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Ἀπολογία Χριστιανικὴ* (2015) καὶ *Ἀλεξίκακον Φάρμακον* (2016), ἐκδ. Γρηγόρη, πὺν ἔχει συγγράψει ὁ π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνὸς (σσ. 15-72 καὶ 7-54 ἀντίστοιχα). Πρβλ. π. Γ.Δ. Μεταλληνὸς, «Τὸ Ἐξομολογητάριον», τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὴν *ΕΕΘΣΠΑ*, 34 (1999), σσ. 191-268 (σ. 193).

10. Κωνσταντῖνος Θύμης, *Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Παρακαταθήκες Ἐκκλησιαστικοῦ Ἠθους. Λόγος Πανηγυρικὸς εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν Πρωτόκλητον*, Κέρκυρα 2009, σ. 15.

Σημαντική πηγή, επίσης, ὀρθῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ ζητήματός μας ἀποτελεῖ τὸ δίτομο ἔργο τοῦ Peter Gay (*Ὁ Διαφωτισμός: μιὰ ἐρμηνεία*)¹¹. Στὸ κλασσικὸ αὐτὸ ἔργο ἐξετάζεται ὁ Διαφωτισμὸς συνολικὰ ὡς πνευματικὸ κίνημα, ἀλλὰ ἀμφισβητεῖται ἡ γενικὰ ἀποδεκτὴ θέση ὅτι ὑπῆρξε κίνημα βαθιὰ ἀντιθρησκευτικὸ καὶ ἀντικληρικαλικό, ὅπως καὶ ὅτι ὁ σύγχρονος ἐκκοσμικευμένος κόσμος διαμορφώθηκε διανοητικὰ στὴ βάση τῶν ιδεῶν τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων αὐτοῦ τοῦ κινήματος.

Ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ, ὁ εἰδικὸς ἐρευνητὴς τοῦ Καθ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης ἀναφέρει ὅτι «ἡ ἀνανέωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τὸν 18ο αἰῶνα ξεκίνησε μέσα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Πλεῖστοι ἐκφραστὲς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν κληρικοί. Πρέπει νὰ φτάσουμε στὴ γενιὰ τοῦ Κοραῖ γιὰ νὰ πλειοψηφήσουν οἱ μὴ κληρικοί. Πλὴν τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ἀλλὰ καὶ ὁ Μοισιόδακας, πνεῦμα ρηξικέλευθο καὶ τολμηρό, ὑπῆρξαν κληρικοί. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι προσελκύστηκαν ἀπὸ τὶς νεωτερικὲς ιδέες, δὲν ἀπεμπόλησαν τὸ θρησκευτικὸ βίωμα. Ὁ Βούλγαρης καὶ ὁ Θεοτόκης κατάφεραν, χωρὶς βαθιὲς συνειδησιακὲς κρίσεις καὶ συγκρούσεις, νὰ συνδιαλέγονται μὲ τὰ σύγχρονα ρεύματα στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ φιλοσοφία»¹². Ὅταν, λοιπόν, ὁ ἐρευνητὴς ἀγνοεῖ τὸν ὀρθόδοξο θεολόγο καὶ κληρικὸ Εὐγένιο Βούλγαρη, δυσκολεύεται νὰ κρίνει ὀρθὰ τὴ στάση τοῦ τελευταίου ἀπέναντι στὸν Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ. Ἔτσι ἡ ἄποψη ὅτι «ὁ Βούλγαρης ὑπῆρξε θαυμαστὴς τοῦ Βολταίρου, φίλος του καὶ ὁ πιὸ θερμὸς ὑποστηρικτὴς του»¹³, χαρακτηρίζεται τουλάχιστον ὡς ἀθεμελίωτη, ἀφοῦ κρίνεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ καὶ μόνο στοιχεῖα. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Βερολίνο, συναντήθηκε καὶ συνομίλησε μὲ τὸν Βολταίρο, μία συνομιλία ποὺ ὅπως μαρτυρεῖται ὑπῆρξε ἔντονη καὶ μὲ διάσταση ἀπόψεων¹⁴. Ὁ Βούλγαρης στὸ ἔργο του «Σχεδιάσμα περὶ ἀνεξιθρησκίας», κατὰ τὸν ἅγ. Ἀθανάσιο Πάριο, «δείκνυσι τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ζῆλον του... καὶ ἀποτελεῖ Σχεδιάσμα ἐναντίον τῆς ἀθέου Βολταιρικῆς ἀδιαφορίας [...]» καὶ συνεχίζει «εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Βούλγαρις, ἐστάθη φαινότερος καὶ ἀκραιότερος ἀπὸ τὸν Κοραῖ, ὁ ὁποῖος ἐπηρεάσθη κάπως ἀπὸ τὴν αἴγλην τοῦ Βολταίρου. Ὁ Βούλγαρις εἶδε μακρύτερα. Ὁ φωτισμένος νοῦς του διέκρινε τὸν κίνδυνον, ποὺ ἐγκυμονοῦσε δι’ ὅλην τὴν Εὐρώπην, ἀλλ’ ἰδιαίτερος διὰ τὸ ὑπόδουλον γένος τὸ ὀγκοῦμενον κύμα τοῦ ἀντιχριστιανισμοῦ»¹⁵.

Γιὰ βαθύτερη κατανόηση τοῦ πνευματικοῦ χάσματος τοῦ ὀρθοδόξου Βούλγαρη καὶ τοῦ ἀθέου Βολταίρου θὰ ἀντιπαραβάλουμε τὴ Διαθήκη τοῦ πρώτου¹⁶ μ’ ἐκείνη ποὺ υἰοθέτησε ὡς Διαθήκη τοῦ ὁ δεύτερος, προκειμένου νὰ καταλήξουμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

11. Κυκλοφορήθηκε τὸ ἔτος 1966, μὲ τίτλο: *The Enlightenment: An Interpretation*.

12. Paschalis M. Kitrimilides (ed.), «Enlightenment and Religion in the Orthodox World», series: *Oxford University Studies in the Enlightenment*, ἔκδοση τοῦ Voltaire Foundation (Oxford), 2016, σ. 336.

13. Βλ. τὸ λήμμα: Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς στὴ *Wikipedia*, σ. 26/31.

14. *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ αἰοδύμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ τινῶν ἄλλων μετατυπωθέντων, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Αἰνιάνου*, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1838, σ. 10’.

15. Ἰ. Ἑρμωνικός, «Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806)», περ. *Ἀκτίνες*, τεύχ. 189, ἔτος ΚΑ, Ἀθήνα (Μάρτιος 1958), σ. 113.

16. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Διατριβὴ περὶ Εὐθανασίας*, μετ. - ἐπιμ.: Γιάνης Δημολιάτης καὶ Μανώλης Γαλανάκης, Ἐξάντας, Ἀθήνα 2005, σσ. 183-188.

Ὁ Βολταῖρος υἱοθέτησε ὡς διαθήκη του τὴ Διαθήκη τοῦ καθολικοῦ ἱερωμένου Μεσλιέ¹⁷. Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἓναν ρωμαιοκαθολικὸ κληρικό, ποὺ πραγματεύεται τὸ θέμα ἀπλὰ καὶ πειστικὰ ὅσο κανένας. Καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ (δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰ.) ποὺ κάτι τέτοιο ἦταν ἄκρως ἐπικίνδυνο. Λίγοι φιλόσοφοι πρὶν ἀπὸ τὸν κληρικὸ Ζὰν Μεσλιέ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα, καὶ αὐτοὶ ὄχι διεξοδικά. Ὁ Μεσλιέ φέρεται ὡς ὁ πρῶτος πραγματικὰ ἄθεος συγγραφέας τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου. Ἐνας ἄθεος ποὺ βγῆκε μέσα ἀπὸ τὴν ἐντρύφηση στὰ βιβλικά κείμενα ἐπὶ τριάντα ἐπτὰ χρόνια. Ὅμως δὲν τόλμησε νὰ πεῖ αὐτὸ ποὺ αἰσθανόταν ὅσο ζοῦσε. Ἄν εἶχε μιλήσει, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ μὴν εἶχε διασωθεῖ οὔτε ἡ Διαθήκη του. Στὶς ἐπιστολὲς καὶ στὴ σύνοψή του ὁ Βολταῖρος παρουσιάζει τὸν Ζὰν Μεσλιέ ὡς «σύντροφο ντεϊστή». Ὁ «καλὸς παπάς», κατὰ τὸν Βολταῖρο (ποὺ ἐξέδωσε καὶ τὴν πρώτη τυπωμένη ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Μεσλιέ), ἐπηρέασε τὸν Ντιντερό (Denis Diderot) καὶ τὸν Ντ' Ἀλαμπέρ (Jean-Baptiste le Rond d'Alembert), ἐνῶ ἄσκησε μετὰ τὸν θάνατό του σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν κατοπινὴ ἀνάπτυξη τοῦ γαλλικοῦ ἀθεϊσμοῦ καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Ὁ Βολταῖρος πέθανε στὸ Παρίσι στὶς 30 Μαΐου 1778. Προκειμένου νὰ ἔχει χριστιανικὴ κηδεία εἶχε ὑπογράψει μιὰ μερικὴ ἀνάκληση τῶν γραπτῶν του. Αὐτὸ θεωρήθηκε ἀνεπαρκὲς ἀπὸ τὴ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία, ἀλλὰ ἀρνήθηκε νὰ ὑπογράψει μιὰ γενικότερη ἀνάκληση. Ἐνας ἡγούμενος μετέφερε κρυφὰ τὸ πτῶμα τοῦ Βολταίρου σ' ἓνα ἀββαεῖο στὴν πόλη Champagne, ὅπου θάφτηκε. Τὰ λείψανά του διακομίστηκαν στὸ Παρίσι τὸ 1791 καὶ ἐνταφιάστηκαν στὸ «Πάνθεον».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Βούλγαρης, ἀφοῦ διαπραγματεύεται ἐπιστημονικὰ καὶ ὀρθόδοξοπατερικὰ τὸ θέμα τῆς «εὐθανασίας», παραθέτει τὴ Διαθήκη του¹⁸, τὴν ὁποία σφραγίζει μὲ τὰ ἀκόλουθα παραθέματα:

«Μακάρι νὰ θυμόμουνα τὸν θάνατο ὅταν ζοῦσα,
Τώρα ποὺ πεθαίνω θὰ θυμᾶμαι τὴ ζωὴ ποὺ ἀρχίζει, ὄχι τὸν θάνατο»,

ἢ λαϊκότερα:

«Ζωντανὸς εἶχα νὰ θυμᾶμαι ὅτι μέλλω νὰ πεθάνω,
Τώρα ποὺ πεθαίνω βλέπω πρὸς τὴ ζωὴ τὴν ἄνω»¹⁹.

Ἡ ἐμβληματικὴ προσωπικότητα τοῦ ἱεράρχου Εὐγενίου Βουλγάρεως διέθετε Ὁρθόδοξο ἦθος, ποὺ ἀνάλογα νοηματοδοτοῦσε καὶ τὴν προσωπικὴ του σχέση μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Βούλγαρης καθόρισε μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἐνενηντάχρονο βίον του, τὰ ἀσφαλῆ ὅρια τῆς διαλεκτικῆς σχέσης Ὁρθοδοξίας καὶ Διαφωτισμοῦ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καθίσταται ἐπὶκαιρος καὶ γόνιμος στὸν ἱστορικό, ἀλλὰ καὶ σύγχρονο διάλογο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὴ διαφωτιστικὴ καὶ σημερινὴ μεταδιαφωτιστικὴ Εὐρώπη.

17. Jean Meslier, *Δὲν ὑπάρχει Θεός, Σύνοψη ἀπὸ τὸν Βολταῖρο καὶ ἀλληλογραφία του μὲ Γάλλους διανοοῦμενους γιὰ τὴ Διαθήκη*, μετ.: Ρήγας Καππάτος, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, Αθήνα 2008, σ. 311.

18. Βλ. ἀνωτέρω, σημείωση 16.

19. Εὐγενίου Βουλγάρεως, *ὁπ.π.*, σ. 178.

ΣΜΥΡΝΗ, ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΑΝΑΤΟΛΗΣ - ΔΥΣΗΣ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ¹

(Διαχρονικό μεταίχμιο δυτικών και ανατολικών επιρροών)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΘ. ΤΣΟΥΤΣΟΣ

Πολιτικός Επιστήμων

Τὴν κρατοῦσα ἀντίληψη γιὰ τοὺς ὅρους Ἀνατολή-Δύση ἐκφράζει ὁ Ἰωάννης Νεγρεπόντης, ὑποστηρίζοντας πὼς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀργοναυτικῆς Ἐκστρατείας ὑπάρχει «ἀντιπαράθεση τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ» εἴτε ἐξ ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς (ἐκστρατεῖες τῶν Μήδων κατὰ τῶν Ἑλλήνων) εἴτε ἀντιστρόφως (ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου) μέχρι τῶν ἡμερῶν του (ἀπεβίωσε τὸ 1897)².

Ἡ χερσόνησος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θεωρεῖται γενικὰ στὴ δυτικὴ ἱστοριογραφία σὰν μία γέφυρα ποὺ συνδέει τὴν Ἀσία μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ στὴν ἐδαφικὴ ἐπικράτεια τῆς ὁποίας δυτικὲς καὶ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις ἀγωνίζονται νὰ ὑπερισχύσουν ἢ μία τῆς ἄλλης διαμέσου τῶν αἰώνων³. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ἐλληνικὴ παρουσία στὰ παράλια τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας δεχόταν σφοδρὲς ἐπιθέσεις καὶ ἀμφισβητεῖτο ἀπὸ ἀσιατικὲς δυνάμεις ὅπως οἱ Πέρσες καὶ οἱ Τοῦρκοι, εἴτε περιήρχετο ὑπὸ τὴν κυριαρχία εὐρύτερων σχημάτων ὅπως οἱ αὐτοκρατορίες τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς Ρώμης.

Ἡ ἀντίθετη ἄποψη ἐκφράζεται ἐπιγραμματικὰ στὸν ὀρισμὸ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸν Georges Duhamel: «... ὁ πολιτισμὸς ποὺ ἀποκαλοῦμε δυτικὸς εἶναι ἔργο πολὺ διαφορετικῶν λαῶν ποὺ ἔζησαν, ὑπέφεραν καὶ ἐργάσθηκαν μεταξύ τοῦ εἰκοστοῦ (νοτίως τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ ἑβδομηκοστοῦ βορείου παραλλήλου (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Σκανδιναβίας) ἀφ' ἑνός, μεταξύ τοῦ ἑξηκοστοῦ ἀνατολικοῦ μεσημβρινοῦ (δυτικὰ σύνορα τοῦ Πακιστάν) καὶ τοῦ δεκάτου πέμπτου δυτικοῦ μεσημβρινοῦ (ὡς τὴν Ἰσλανδία) ἀφ' ἑτέρου, παρὰ τὴν τεράστια ἀμερικανικὴ μετάσταση». Οἱ δύο ἀπόψεις, διαμετρικὰ ἀντίθετες, συμπληρώνονται καὶ ἀμβλύνουν τὶς μεταξύ τους διαφορὲς κατὰ τὴ γνώμη μας, στὸ διάβα τῆς ἱστορίας καὶ στὴν γόνημῃ ἢ ὄχι σύνθεση ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων γίνεται ὅταν οἱ λαοί, οἱ ἄνθρωποι, τὰ ἐμπορεύματα καὶ οἱ ιδέες, ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν ἄλφα ἢ βῆτα τρόπο μεταξύ τους⁴.

1. Τὸ παρὸν κείμενο ἀποτελεῖ τὸν βασικὸ πυρῆνα ἀνακοίνωσης τοῦ γράφοντος στὸ συνέδριο μὲ θέμα: «Οἱ πόλεις τῆς Ἰωνίας καὶ τὸ Αἰγαῖο» ποὺ ἔλαβε χώρα στὴ Χίο ἀπὸ 14 ἕως 17 -10-2004 καὶ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο Εὐρ. Μελετῶν «Ἰωάννης Καποδίστριας» καὶ τὴ Νομαρχιακὴ Αὐτοδιοίκηση Χίου.

2. Ἰ. Νεγρεπόντης, *Ἱστορικὰ Δοκίμια*, ἐπιμ. Καίτη Παπαμιχαήλ Νεγρεπόντε, Ἐκδ. Δ. Μαυρομμάτη, Αθήνα χ.χ. σ. 158-9.

3. *The Daily Express Encyclopaedia*, Τόμ. 1 λήμμα «Μικρὰ Ἀσία», Λονδίνο 1934.

4. Δημ. Κιτσίκης, *Συγκριτικὴ Ἱστορία Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας στὸν 20ὸ αἰῶνα*, Ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 3η Ἔκδ., Αθήνα 1998, σ. 37.

Μία μικρή ιστορική ανάδρομη κρίνεται απαραίτητη, για να δοῦμε τις ιστορικές μεταβολές με ἐπικέντρο τὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης με ἔμφαση στοὺς μέσους χρόνους, ἐπειδὴ συνδέονται περισσότερο με τὴν νεότερη ἱστορία.

Μέχρι καὶ τῆ βυζαντινῆ ἐποχῇ, ὁπότε ἡ Κωνσταντινούπολη ἀναδείχθηκε ὡς ἐμπορικὸ κέντρο εἰς βάρος τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὰ ἀσιατικὰ ἐμπορεύματα περνοῦσαν ἀπὸ τῆ Σμύρνης ἢ ἀπὸ τὴν Ἔφεσο. Ἡ Σμύρνη ὑποβαθμίστηκε κατὰ τι ἐπειδὴ οἱ ἐμπορικὲς μεταφορὲς μετακινήθηκαν βορειότερα με τέρμα τὸ Βόσπορο⁵.

Ἡ Σμύρνη εἶχε περιέλθει σὲ δεύτερη μοῖρα μετὰ τὴ Ρόδο στὸ ρόλο τῆς ὡς γέφυρας μεταξὺ Ἀνατολῆς-Δύσης λόγω τῶν τεράστιων ἀλλαγῶν ποὺ ἐπέφερε στὴν Ἀσία ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου με τὴ δημιουργία νέων πόλεων. Τότε ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπέκτησε οἰκουμενικὴ διάσταση καὶ κατέστη μία ἀπὸ τὶς βάσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτιστικοῦ οἰκοδομήματος, δεχόμενος βέβαια τὴν ἐπίδραση ἀσιατικῶν στοιχείων⁶. Ἡ Σμύρνη ἐπανιδρύθηκε ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τοὺς Λυδούς. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἔντονα ἑλληνικὸς χαρακτήρας τῆς πόλεως καὶ τῆς Ἰωνίας γενικότερα δὲν καταλύει τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία μεγάλων περιοχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ποὺ διατηροῦν δικὰ τους χαρακτηριστικά. Ἡ πόλη ἄνθισε τόσο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ὥς καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Ἡ εὐημερία τῆς τερματίστηκε προσωρινὰ τὸν 7ο αἰῶνα λόγω τῆς ἀραβικῆς κατάκτησης ποὺ δημιούργησε συνθήκες ἀνασφάλειας γιὰ τὸ ἐμπόριο στὸ Αἰγαῖο⁷.

Σταθμὸ στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Σμύρνης ἀποτελεῖ ὁ Χριστιανισμὸς. Τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἑλληνορωμαϊκὲς πολιτιστικὲς ἐξελίξεις ὑφίστανται νέα ἐπεξεργασία καὶ δίνεται ἔμφαση σὲ θέματα ὅπως ἡ κατάργηση τῆς δουλείας, ἡ ἐνίσχυση τῆς ἰσότητος, κ.λπ.⁸. Ὁ ρόλος τῆς θρησκείας στὴν διαμόρφωση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἔχει ἐξεταστεῖ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τόσο ἐπιστημονικὲς ὥς καὶ ἰδεολογικὲς καὶ μεταφυσικὲς. Ἰδιαίτερη σημασία στὴν μεταβολὴ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου σὲ χριστιανικὸ ἔχει ἡ ἐπὶ κλησὶ τῆς θείας πρόνοιος τὸ ρόλο τῆς ὁποίας διασώζει καὶ ἐρμηνεύει ἕνα σύγχρονος ἅγιος, ὁ Ἅγιος Νεκτᾶριος. Σύμφωνα με τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐξαπλώνεται διὰ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ με τὸ ἰουδαϊκὸ ἔθνος, μία ἐπαφὴ προαναγγελλθεῖσα ἀπὸ τοὺς Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ὁλοκληρώνεται καὶ διευκολύνεται μέσα ἀπὸ τὶς δομὲς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ γεννιέται μία νέα θρησκεία. Ὁ Χριστιανισμὸς κληρονομεῖ τὴ Ρώμη καὶ ἰδρύει τὴ Νέα Ρώμη μεταφέροντας τὴν πρωτεύουσα στὴν Κωνσταντινούπολη⁹.

Ἡ Σμύρνη ὡς γνωστὸν ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς 7 Ἐκκλησίες τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ ἐκεῖ πρωτοχριστιανικὸ κέντρο. Μέσα στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον βέβαια γεννιέται καὶ τὸ Ἰσλάμ, πηγὴ νέων διαιρέσεων καὶ ἀνακατατάξεων ποὺ δίνουν νέο περιεχόμενο στὸν ὅρο Ἀνατολῆς-Δύσης. Ἡ Χριστιανικὴ Δύση ἀντιπαρτίθεται πρὸς τὴν μουσουλμανικὴ Ἀνατολή. Στὴν

5. Στ. Ράνσιμαν, *Βυζαντινὸς Πολιτισμὸς*, Γ' Ἔκδ., Ἐκδ. Ἑρμείας, Αθήνα χ.χ., σσ. 14, 231.

6. Wilcken Ulrich, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, Ἐκδ. Παπαζήση, 9η Ἐκδ. Αθήνα 1976, σ. 384, 391-5.

7. Ἐγκυκλοπαίδεια ΔΟΜΗ λήμμα «Σμύρνη».

8. Αθ. Τσοῦτσος, *Κράτος καὶ Ἱστορία*, Ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1990, σσ. 209-210

9. Ἀγ. Νεκτᾶριος, *Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς*, Ἐκδ. Χριστιανικὴ Ἑνωση Καβάλας, Καβάλα 1998, σσ. 157-163.

αντιπαράθεση αυτή πλήττεται ή καθ' ήμᾶς Ἀνατολή, ή ἀνατολική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ κατέλυσαν τὸ δυτικὸ ρωμαϊκὸ κράτος. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς τῆς Σμύρνης συνεργάζονται μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς μὴν μπορώντας νὰ πράξουν διαφορετικά. Ἡ πόλη λεηλατήθηκε ἀπὸ τουρκικὲς συμμορίες τὸν 11ο αἰώνα. Στὴ συνέχεια ὑπέστη πολλές ἐπιθέσεις, κατελήφθη καὶ καταστράφηκε πολλές φορές μέχρι τὴν προσάρτησή της ἀπὸ τὴ δυναστεία τῶν Αἰδινόγλου καὶ κατόπιν τῶν Ὀθωμανῶν. Ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ὁ ἐπίσκοπος Μάρκος Εὐγενικός (1391-1444) συνεργάστηκε μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς προτιμώντας τοὺς ἀπὸ τοὺς Δυτικούς¹⁰.

Ὁ ἐξισλαμισμὸς-ἐκτουρκισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποτελεῖ μία διαφορετικὴ ἐξελικτικὴ διαδικασία ἀπὸ ἐκείνῃ τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Τὰ τουρκικὰ φύλα διεκδίκησαν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἀπορρίπτοντας τὴν πολιτιστικὴ, ἐνῶ τὰ βαρβαρικὰ φύλα ποὺ κατέλυσαν τὸ δυτικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ἐντάχθηκαν στὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά τῆς κοινωνίας του. Διακρίση γίνεται ἀνάμεσα στοὺς Σελτσούκους Τούρκους ποὺ υἱοθέτησαν σειρά πολιτιστικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ τηροῦσαν ἀνεξιθρησκεία, καὶ τοὺς κατὰ βάση κτηνοτρόφους Τουρκομάνους ποὺ ἐπιδίδονταν στὴ λεηλασία¹¹.

Τὸν 14ο αἰώνα οἱ Ὀθωμανοὶ γίνονται ἐξαιρετικὰ ἰσχυροὶ στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ 1581 ἱδρύεται ἡ «Ἐταιρεία τῆς Ἀνατολῆς» (Levant Company) καὶ ἡ Ἀγγλία ἀναπτύσσει τὶς οἰκονομικὲς τῆς σχέσεις μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἐνῶ γύρω στὰ 1611 μεταφέρεται στὴ Σμύρνη τὸ ἀγγλικὸ προξενεῖο ὑπὸ τὸν John Markham¹². Ἡ Σμύρνη ἐξελίσσεται σὲ μεῖζον ἐμπορικὸ κέντρο μεταξὺ 1570-1650 καὶ ιδιαίτερα μετὰ τὸ 1770. Κατὰ τὸν 17ο αἰώνα ἡ Σμύρνη μαζί μὲ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη γίνονται τὰ οἰκονομικὰ κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία παίρνουν στὰ χέρια τοὺς τὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς¹³. Ἀπὸ τὸ 16ο ἕως καὶ τὸν 18ο αἰώνα, τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐπικεντρώνεται κυρίως στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐνῶ οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη εἶναι περιορισμένες¹⁴.

Τὸ ἐμπόριο μεταξὺ τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Δύσης ἐκτινάσσεται στὰ ὕψη κυρίως μετὰ τὰ Ὀρλωφικὰ καὶ τοῦτο συνεχίζεται στοὺς δύο ἐπόμενους αἰῶνες. Ἡ πόλη καθίσταται τὸ σπουδαιότερο λιμάνι τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ κοσμοπολίτικη πόλη χωρισμένη σὲ συνοικίες μὲ πρὶ πολυπληθὴ τὴν ἐλληνικὴ ἐνῶ, πέραν τῆς τουρκικῆς, ὑπῆρχε συνοικία Ἀρμενίων, Ἑβραίων καὶ Λεβαντίνων¹⁵. Στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τῆς φθάνει ἡ Σμύρνη τὸν 19ο αἰώνα. «Κοσμοπολίτικη, ἐμπορικὴ, μιὰ πραγματικὴ μεγαλούπολη τῆς ἐποχῆς μὲ πληθυσμὸ 150.000 κατοίκους, ἡ Σμύρνη ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο λιμάνι καὶ οἰκονομικὸ

10. B. Spiridonakis, *Grecs, Occidentaux et Turcs de 1054 à 1453 : Quatre siècles d'histoire de relations internationales*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 247.

11. C. A. Wood, *A history of the Levant Company*, 1935 rpt Ἐκδ. Cass, Λονδίνο 1964 σσ. 72-73.

12. Ν. Σβορώνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Βιβλιογραφικὸς Ὁδηγὸς σπ. Ἀδραχᾶ, Ἐκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σσ. 51-52.

13. Ν. Σαρρῆς, *Προεπαναστατικὴ Ἑλλάδα καὶ Ὀσμανικὸ κράτος*, Ἐκδ. Ἡρόδοτος / Ἱστορία, Αθήνα 1993, σ. 83.

14. Ν. Κωσταρᾶς, «Ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία στὴ μεταπαραστατικὴ περίοδο (1828-1856)», *Ἱστορία*, 346, σ. 110.

15. Πανλίνα Νάσιουντζικ, *Ἀμερικανικὰ Ὁράματα στὴ Σμύρνη τὸν 19ο αἰώνα*, Ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Αθήνα 2002, σ. 69.

κέντρο της Τουρκίας, ξεπερνώντας ακόμα και την Κωνσταντινούπολη και είναι γνωστή σε όλο τον κόσμο για τον πλούτο και τη φινέτσα της»¹⁶.

Στη σύντομη αυτή ιστορική επισκόπηση δεν αναφερθήκαμε στους διωγμούς, τους όποιους υπέστησαν κατά καιρούς οι Έλληνες κάτοικοί της, καθώς και στις καταστροφές που οφείλονταν σε διάφορες φυσικές επιδημίες. Περιοριζόμαστε να κάνουμε μνεία των σφαγών του τουρκικού όχλου έναντίον του ελληνικού πληθυσμού τὸ 1770 μετά την ήττα τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου ἀπὸ τὸ ρωσικὸ στὸν Τσεσμέ¹⁷.

Ὅπως ὑποδηλώνει ἡ θεματικὴ τοῦ συνεδρίου, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὑπῆρχε μία ἀλληλεξάρτηση καὶ ἀλληλοσύνδεση μεταξύ τῆς Ἰωνίας καὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους.

Γιὰ νὰ μπορέσει ἡ Σμύρνη νὰ ἐπιτελέσει τὸν ρόλο ποὺ τῆς ἐπέβαλε ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέση, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἀσφαλούς ἐπικοινωνίας ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων τόσο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς μικρασιατικῆς χερσονήσου πρὸς τὰ δυτικὰ παράλια αὐτῆς ὅσο καὶ στὶς θαλάσσιες μεταφορὲς διαμέσου τοῦ Αἰγαίου.

Τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο κατοικοῦσε ἀνεκαθεν στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὰ ὁποῖα μαζί με τὴν περιοχὴ τῆς Ἰωνίας συνιστοῦσαν πράγματι μία ἐνότητα. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὅμως με ἐμφανὲς παράδειγμα τὴν περσικὴ ἀπειλή, ὁ Ἑλληνισμὸς ἀντιμετώπιζε μία συνεχὴ πίεση ἀπὸ ἀσιατικὲς δυνάμεις. Ἡ εὐάλωτη θέση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἰωνίας σὲ συνδυασμὸ με τὴ γεωφυσικὴ διαμόρφωση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐπηρέασαν ἀρνητικὰ τὸν Ἰωάννη Μεταξά ὡς πρὸς τὶς ἐλληνικὲς διεκδικήσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ὁ τελευταῖος θεωροῦσε ὅτι ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀποτελοῦσε ἐνιαία καὶ ἀδιαίρετη γεωγραφικὴ περιοχὴ καὶ ἦταν ἀδύνατος ὁ διαμελισμὸς τῆς σὲ δύο τμήματα μεταξύ Ἑλλάδος-Τουρκίας. Ὡς ἐκ τούτου πρότεινε τὸν διαμελισμὸ τῆς μικρασιατικῆς χερσονήσου σὲ πολλὰ τμήματα με στόχο τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συρρίκνωση τοῦ τουρκικοῦ τμήματος¹⁸.

Τὸ 1922 διασπᾶται ἡ ἀλληλοεξάρτηση αὐτὴ καθὼς ὁ Ἑλληνισμὸς στερεῖται τοῦ ἀσιατικοῦ τοῦ σκέλους. Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τὸ 1922, τραγικὸ ἀποτέλεσμα τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς, ἀποτέλεσε τὴν κορύφωση ἐνὸς δράματος ποὺ εἶχε ἀρχίσει νωρίτερα, τὴν πολιτικὴ ἐξόντωσης τῶν χριστιανικῶν μειονοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Σμύρνης δέχθηκε πολλὰ πλήγματα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακραίωνης ἱστορίας τοῦ τόσο ἐξ ἀνατολῶν ὅσο καὶ ἐκ δυσμῶν. Μοιραία ὑπῆρξαν τὰ πλήγματα ποὺ δέχθηκε τὸν περασμένο μόλις αἰῶνα. Περιοριζόμενοι μόνο στὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας, ἀναφέρουμε μόνο τὴν περίοδο πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Μάρτιος - Μάιος 1914) κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ τῶν μικρασιατικῶν παραλίων ἐξαναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἐστίες τους ἐξαιτίας τοῦ οικονομικοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ τῆς γενικότερης πολιτικῆς ποὺ ἐφάρμοζαν ἐναντίον τους οἱ τουρκικὲς ἀρχές. Ἐντούτοις ἡ Σμύρνη ἐξαιρέθηκε ἀπὸ τὰ μέτρα

16. Τ. Γριτσόπουλος, «Τὰ χρόνια τῆς ἀρχιερατείας Γρηγορίου Ε΄ εἰς Σμύρνην», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, IB' (1965), σ. 110.

17. Αλ. Πάλλης, «Ἡ ἐλληνικὴ περιπέτεια εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν», *Ἑστία*, φ. 18-10-1992.

18. *Ἐθνικὴ Μνημοσύνη*, Ἐπιμ. Χρήτου Σολομωνίδη, Ἐκδ. Σύλλογος Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης, Αθήνα 1973, σσ. 206, 220.

αυτά είτε για λόγους οικονομικούς είτε επειδή βρισκόταν στο επίκεντρο της προσοχής των Συμμάχων. Ο ελληνικός πληθυσμός υπέφερε περισσότερο από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς¹⁹.

Μιλώντας γενικότερα και έχοντας υπόψη την παραπάνω πανοραμική άποψη της ιστορίας της πόλης της Σμύρνης μπορούμε να υποστηρίξουμε τα εξής: Συνθήκες πολιτικής και οικονομικής σταθερότητας ανάμεσα στις ευρωπαϊκές και ασιατικές όχθες του Αιγαίου επέτρεψαν κατά καιρούς στο λιμάνι της Σμύρνης να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο ως σταυροδρόμι Ανατολής-Δύσης. Μιλώντας για τις θαλάσσιες μεταφορές στο χώρο του Αιγαίου αναφέρουμε επί παραδείγματι την υποβάθμιση της Σμύρνης λόγω της ανασφάλειας που προκάλεσε στο Αιγαίο η δράση των Αράβων και η αναβάθμιση της Σμύρνης λόγω της εκκαθάρισης του Αιγαίου από τους Ένετους και τους Γενουάτες που πέτυχε προς όφελος των χριστιανών εμπόρων ο όθωμανικός στόλος²⁰. Πέρα από την οικονομική της λειτουργικότητα, η Σμύρνη και η ευρύτερη περιοχή της Ίωνίας υπήρξαν πεδίο ανταλλαγής ιδεών και ρευμάτων ανάμεσα στις ασιατικές και ευρωπαϊκές επιρροές καθώς και χώρος αντίστοιχων ζυμώσεων. Το θέμα αυτό απαιτεί μακρά και ένδελεχη μελέτη ή οποία υπερβαίνει τα όρια της παρούσης εργασίας. Μείζονος σημασία εξέλιξη αποτελεί η ανασύσταση της Ίερās Μητροπόλεως Ίωνίας και η ενθρόνιση του μητροπολίτη Σμύρνης Βαρθολομαίου στον Ίερό Ναό του Αγίου Βουκόλου, η πρώτη ενθρόνιση μετά από το 1922. Σημειώνουμε επίσης την έκδοση από τον κ. Χρήστο Δρούγκα (Ναύπλιον 2017) του Βίου και Ασματικής Ακολουθίας του αγίου ενδόξου νεομάρτυρος Νικολάου του Καραμάνου μαρτυρήσαντος εν Σμύρνη εν έτει 1657. Η Σμύρνη αποκαλείται και σήμερα «Γκιαβούρ Ίζμίρ», καθώς αποτελεί κέντρο της κοσμικής, πρώην κεμαλικής Τουρκίας και είναι άνοιχτη στις δυτικές επιρροές και γενικά φιλική στο ελληνικό στοιχείο. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το 2015 μια ομάδα πολιτών της Σμύρνης, την 19η Μαΐου, αναφέρθηκε στη Γενοκτονία των Ελλήνων και τόλμησε να ζητήσει συγγνώμη γι' αυτή σε άνοιχτη συγκέντρωση, φωτογραφίες της οποίας αναρτήθηκαν στο διαδίκτυο. Η εκτίναξη των ελληνοτουρκικών οικονομικών σχέσεων σε συνδυασμό με την εγκατάσταση στη Σμύρνη πέραν των 5.000 ορθοδόξων χριστιανών δημιουργούν νέες προοπτικές για την Ορθοδοξία σε αυτή την πόλη²¹.

Η σημασία της περιοχής του Αιγαίου και της Ίωνίας απέκτησε νέο περιεχόμενο στη νεότερη εποχή λόγω του πετρελαίου. Ο έλεγχος των ενεργειακών κοιτασμάτων μέσω του ελέγχου της Τουρκίας και του Αιγαίου πελάγους αποτελεί μέχρι σήμερα πρωταρχικό μέλημα των ΗΠΑ και πηγή ανταγωνισμού με την Ρωσία. Την εποχή του ψυχρού πολέμου υπερτονίστηκε η σημασία των Στενών του Βοσπόρου για την αποτροπή καθόδου της τότε Σοβιετικής Ένωσης στη Μεσόγειο. Στην πραγματικότητα όμως η σπουδαιότητα της Τουρκίας και του θαλάσσιου χώρου της ανατολικής Μεσογείου για τις ΗΠΑ και το NATO επικεντρωνόταν τότε και τώρα σε περίοδο ειρήνης. Τουτό διότι σε περίπτωση γενικευμένης σύρραξης ή Σοβιετική Ένωση εύχερως θα μπορούσε να αποσπάσει τον έλεγχο των Στενών από την Τουρκία

19. Εὐαγγελία Αχλάδη, «Η Σμύρνη στον Α΄ Ευρωπαϊκό Πόλεμο», *Ελευθεροτυπία*, Ιστορικά τ. 149 σσ. 18-20.

20. Θ. Βερέμης, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σσ. 18-20.

21. Γ. Τσοῦτσος, «Ο Αὐγουστος στη Σμύρνη», *Κιβωτός της Ορθοδοξίας*, 6-8-2015, σ. 12.

μέ μια συνδυασμένη επίθεση από τη Βουλγαρία και ανατολικῶς τοῦ Βοσπόρου²².

Σήμερα, μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας, ἡ εὐρύτερη Μέση Ἀνατολή –ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴ ζώνη τῶν χωρῶν τῆς Κασπίας– διατηρεῖ τὸ 70% τῶν παγκόσμιων ἐνεργειακῶν ἀποθεμάτων. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἀναλυτές, ἡ περιοχή αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν «καρδιά τοῦ πλανητικοῦ συστήματος». Ἡ ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῆς σύγχρονης ἐποχῆς γιὰ τὴ σημασία τῆς περιοχῆς Ἰωνία- Αἰγαῖο Πέλαγος θὰ ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ξεχωριστῆς μελέτης. Ὅμως μέσω τῆς περιοχῆς αὐτῆς μεταφέρεται τὸ πετρέλαιο καὶ οἱ ἀγωγοὶ πετρελαίου καὶ φυσικοῦ ἀερίου ἀποτελοῦν ἀντικείμενο πολιτικῆς καὶ συγκρούσεων τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς μας²³.

22. G. Manousakis, *Zur Strategischen und geopolitischen situation im Ostmittlemeer*, σσ. 527, 536.

23. Γ. Μοῦρτος, «Γεωπολιτικοὶ ἄξονες στὴ Μέση Ἀνατολή», εἰς *Ἡ Γεωπολιτικὴ τῆς Εὐρασίας στὸ νέο διεθνὲς σύστημα*, ΕΠΥΕΘΑ, Ἀθήνα 2000 σσ. 140-142.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ ΣΤΗ ΣΤΑΥΡΩΣΙ, ΤΑ ΠΑΘΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΣΤΑΣΙ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ι. Δ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΣ

Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Λουριδείου Ἰδρύματος

Ο Κ. Οικονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων¹ (1780-1857), μία τῶν μεγαλυτέρων ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν προσωπικοτήτων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἦταν βαθὺς γνώστης τῶν θείων Γραφῶν καὶ τῶν Πατερικῶν κειμένων.

Στὰ κείμενά του διαφαίνεται ὅτι πολλές φορές κατέφευγε στὶς πηγὲς αὐτὲς καὶ σ' αὐτὲς κατωχύρωνε τὶς διατυπούμενες ἀπόψεις του.

Ἐνδεικτικὸν τούτου εἶναι καὶ ἡ ἀναφορά του καὶ οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις² στὰ γεγονότα τῆς Σταυρώσεως, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Α. «Πόσους καὶ ποιοὺς λόγους ἐλάλησεν ὁ Κύριος ἡμῶν ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ»

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀναγραφόμενα στὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, ὁ θεάνθρωπος Ἰησοῦς «ἐλάλησεν» ἑπτὰ λόγους, στὸ χρόνο ποὺ ἔπνεε, προσηλωμένος ἐπὶ τοῦ ξύλου τοῦ Σταυροῦ.

Πρῶτος λόγος: «Πάτερ ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι» (Λουκ. κγ', 34).

Ὁ Ἰησοῦς ὑπεραπολογεῖται ὑπὲρ αὐτῶν «ὥς κακουρούντων ἐξ ἀγνοίας».

Δεύτερος λόγος: «Ἀμὴν λέγω σοι, σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ» (Λουκ. κγ', 43).

Μὲ τὸν λόγο αὐτὸ χάρισε στὸν ληστὴ τὸν Παράδεισο τῆς αἰωνίου μακαριότητος, ὑποδεχόμενος τὴν εἰλικρινεῖά του.

Τρίτος λόγος: «Γύναι, ἴδε ὁ υἱός Σου· εἶτα λέγει τῷ μαθητῇ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου» (Ἰωάν. ιθ', 26).

Μὲ τὴ μυστηριώδη αὐτὴ σύστασι ὁ Ἰησοῦς ἀνεκήρυξε τὴν μὲν ἀειπάρθενον μητέρα του μητέρα κατὰ χάριν. Στὸ πρόσωπο δὲ τοῦ μαθητοῦ του Ἰωάννου δὲν ἀπαξίωσε νὰ ὀνομάσῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀδελφοὺς. Ὅθεν καὶ «πρωτότοκος ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς» ὑμνεῖται ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους (Ρωμ. η', 29). Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Κύριος ἀνέδειξε ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς χάριτι καὶ θέσει υἱοὺς τῆς Παναγίας Παρθένου.

Τέταρτος λόγος: «Ἠλί, Ἠλί, λιμὰ σαβαχθανί, τοῦτ' ἐστι, Θεέ μου, Θεέ μου, ἵνα τί με ἐγκατέλιπες;» (Ματθ. κζ', 46).

Ὁ Κ. Οικονόμος γράφει ὅτι οἱ θεῖοι Εὐαγγελισταὶ ἔγραψαν διπλᾶ τὸν λόγο αὐτὸν τοῦ

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. Ἰωάννου Δ. Μπουγάτσου, *Ὁ Κ. Οἰκονόμος καὶ ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα 2016.

2. Πρβλ. *Ἐκκλησι. Σωζόμενα*, τ. Α', σσ. 312-326.

Σωτήρος πρώτον Ἑβραϊστί, «Ἠλί, Ἠλί...» καὶ ἔπειτα μεθερμήνευσαν καὶ Ἑλληνιστὶ «Θεέ μου, Θεέ μου...». Τὴν αἰτία αὐτοῦ τοῦ λόγου οἱ θεῖοι Πατέρες ἀπέδωσαν στὸ ἕξῃς. Τό «Ἠλί, Ἠλί» εἶπεν ὁ Κύριος ἀπὸ τὴν θεία Γραφή (Ψαλμ. κα', 2). Οἱ τότε «χουδαῖοι» (κοινοὶ) Ἑβραῖοι δὲν γινώριζαν τὴν παλαιὰ Ἑβραϊκὴ ἢ Συροχαλδαϊκὴ γλῶσσα, στὴν ὁποία εἶναι γραμμένη ἡ παλαιὰ Γραφή. Ἀκούοντες λοιπὸν τὸ Ἠλί, Ἠλί ἐνόμισαν ὅτι Ἠλίαν τὸν προφήτην κάλεσε ὁ Κύριος, γι' αὐτὸ ἔλεγαν «ἄφες, ἴδωμεν εἰ ἔρχεται Ἠλίας σώσων αὐτόν» (Ματθ. κζ', 49). Αὐτὴ τὴν ἀπάτη τῶν Ἰουδαίων ἱστοροῦντες οἱ Εὐαγγελισταί, προσέθεσαν καὶ τὴν ἑβραϊκὴ ρῆσι, δείχνοντας ὅτι ὁ παραλογισμὸς αὐτὸς προῆλθε «ἐκ τῆς ὁμοφωνίας τοῦ Ἠλί πρὸς τὸ Ἠλίας». Γιατὶ ἂν ἔγραφαν μόνον τὸ ἑλληνικὸ «Θεέ μου, Θεέ μου», δὲν φαινόταν ἀπ' αὐτὸ ἀπὸ ποῦ κινήθησαν οἱ Ἑβραῖοι ἔλεγαν καὶ «Ἠλίαν φωνεῖ οὗτος», καὶ ἐπομένως ὁ λόγος «ἀπέβαινεν ἀσαφὴς καὶ σκοτεινός».

Πέμπτος λόγος: «Διψῶ» (Ἰωάν. ιθ', 28).

Εἶπε ὁ Ἰησοῦς «Διψῶ», γιατί διψοῦσε τὴ σωτηρίᾳ ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀπολύτρωσι ἀπὸ τὴ δυναστεία τοῦ Διαβόλου, ἡ ὁποία πλησίαζε. Αὐτὴ δὲ ἡ δίψα εἰκόνιζε τὴν ἀπειρη φιλανθρωπία του ««διὰ τὴν ὁποίαν ἐπεθύμει τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς θείας αὐτοῦ οἰκονομίας».

Ἔκτος λόγος: «Τετέλεσται» (Ἰωάν. ιθ', 30).

Ἀνέκραξεν ὁ Ἰησοῦς «Τετέλεσται». Τοῦτο σημαίνει, κατὰ τὸν Κ. Οἰκονόμο, ὅτι τελείωσε τὸ μέγα τῆς οἰκονομίας μυστήριον, ἐπληρώθησαν οἱ θεῖες ἐπαγγελίες, τὰ τοῦ Νόμου, οἱ τύποι, οἱ προφητεῖες, τὸ «πάντα ἤδη τετέλεσται» (Ἰωάν. ιθ', 28).

Ἑβδομος λόγος: «Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παρατίθεμαι τὸ πνεῦμά μου· καὶ ταῦτα εἰπὼν ἐξέπνευσε» (Λουκ. κγ', 46).

Διάβαινε καὶ σύ, συμβουλευεὶ ὁ θεσσαλὸς αὐτὸς κληρικός, τὴν ζωὴ σου ἔτσι, ὥστε ὅταν ἔλθῃς στὸ τέλος τῆς ζωῆς σου νὰ πῇς μὲ παρρησία καὶ καθαρὴ συνειδήσι ««Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου».

Β. «Πόσα τοῦ Κυρίου τὰ πανάχραντα πάθη»

Ὅλα τὰ ἱερὰ ἄσματα τῆς Ἐκκλησίας, γράφει ὁ Κ. Οἰκονόμος ὑπάρχουν «καὶ κατὰ λέξιν καὶ κατὰ νόημα πλήρη θείας χάριτος καὶ γλυκυτάτης ἐμμελείας», γιὰ νὰ εὐφραίνουν τὶς καρδιὰς τῶν πιστῶν. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν ὑπάρχει ἓνα «θελξικάρδιον μελῶδημα», ὅπου διαγράφονται περιληπτικὰ ὅλα τὰ πανάχραντα πάθη τοῦ Σωτήρος, ὡς εἶναι τὸ β' τροπάριον τῶν αἰνῶν στὴν Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Παθῶν: «Ἐκαστον μὸλος τῆς ἀγίας σου σαρκὸς ἀτιμίαν δι' ἡμᾶς ὑπέμεινε...».

Ἐδῶ, ὁ Κ. Οἰκονόμος, ἀφοῦ σχολιάζει ἓνα ἓνα σχεδὸν τὰ φρικτὰ πάθη, σημειώνει: Καταναλίσκοντες ἀπὸ τοὺς θεῖους Εὐαγγελιστὰς δὲν παρουσίασε τὸν Ἰησοῦν κατὰ τὸν καιρὸν τῶν Παθῶν Του, «δακρύσαντα ἢ καύσαντα» ὅπως μερικοὶ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητὲς ὠνειρεύθησαν. Ἀπεναντίας ἀπὸ τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ μαθαίνουμε ὅτι στὴν πορεία του πρὸς τὴν Σταύρωσι ἀπαγόρευε στοὺς ἄλλους νὰ δακρύζουν γι' αὐτόν. Μάλιστα προέτρεπε τὶς θρηνοῦσες γυναῖκες: «Μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμέ, πλὴν ἐφ' ἑαυτὰς κλαίετε, καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν» (Λουκ. κγ', 28).

Βέβαια ἄλλοτε, κατὰ τὴν κατὰ σάρκα παναγία ζωὴ του ἐδάκρυσε ὁ Κύριος, ἀλλὰ οὐδέποτε γέλασε.

Εἰδικώτερα: α) ἐδάκρυσε ὅταν ἐπρόκειτο ν' ἀναστήσῃ τὸν Λάζαρον, β) ἐκλαυσε ὅταν εἰσῆρχετο στὴν Ἱερουσαλὴμ μετὰ βαῖων καὶ κλάδων, ὡς τὸν ὑπεδέχοντο καὶ γ) κατὰ τὴν πληροφορία τοῦ Ἀπ. Παύλου, ὁ ὁποῖος γράφει στὴν Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή: «Ἐν ταῖς

ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ (ὁ Χριστὸς) δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σῶζειν αὐτόν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων προσενέγκας, καὶ εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, καίπερ ὢν υἱὸς ἑμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοήν» (Ἐβρ. ε', 7).

Δὲν γνωρίζουμε, γράφει ὁ Κ. Οἰκονόμος, πότε ἔγιναν αὐτὲς οἱ ἱκεσίες τοῦ Σωτῆρος ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀπ. Παῦλος.

Ὁ ἱερὸς Φώτιος, ὁ Θεοφάνης³ καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος⁴, ἐκλαμβάνουν τὴ ρῆσι αὐτὴ ἀπὸ τὴν προσευχὴ του στὸν κῆπο τῆς Γεσθημανῆς.

Τὸ δὲ «εἰσηκούσθη ἀπὸ τῆς εὐλαβείας» ἐρμηνεύουν, ἐσώθη ἀπὸ τῆς λύπης καὶ ἀδημονίας «τοῦτ' ἔστι ἐκ τῆς ἀγωνίας τοῦ θανάτου» (πρβλ. Ματθ. κστ', 37). Διασώζει ὁ Κ. Οἰκονόμος διάφορες ἐρμηνείες τῶν λέξεων «εὐλάβεια» καὶ «εἰσηκούσθη». Τελικὰ σημειώνει ὅτι ὁ θεὸς Χρυσόστομος, ὁ Θεοφύλακτος καὶ ὁ Φώτιος ἐρμήνευσαν τὸ εὐλάβεια «διὰ τοῦ σέβας καὶ ὑπακοῇ πρὸς τὸν Πατέρα»⁵.

Γ. «Πῶς ἀριθμεῖται τριήμερος ἡ ἀνάστασις τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν»

Ὁ Κ. Οἰκονόμος στὴν ὑπόσχεται τοῦ Κυρίου «ὅτι ἀναστήσεται τριήμερος, καὶ τριήμερον εἶπεν ἐσομένην τὴν Θεόσωμον αὐτοῦ ταφήν»⁶ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἐκκλησία προσκυνεῖ καὶ δοξάζει «τὸν Κύριον ἡμῶν τριήμερον ἐκ νεκρῶν ἀναστάντα», ἀπορεῖ καὶ ἀναφωνεῖ: «Πῶς τριήμερος;».

Ὁ Ἰησοῦς σταυρώθηκε τὴν τρίτη ὥρα τῆς Παρασκευῆς, καὶ ἐξέπνευσε τὴν ἐνάτη. Τὴν δὲ Κυριακὴ «ὄρθρου βαθέος καὶ σκοτίας ἔτι οὔσης» οἱ Μυροφόρες πῆγαν στὸν τάφο καὶ ἄκουσαν ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους «ὅτι ἠγέρθη ὁ Κύριος» (Μάρκ. ιστ', 6). Καὶ μάλιστα ἀξιώθησαν νὰ δοῦν αὐτοπροσώπως αὐτὸν τὸν ἀναστάντα Σωτῆρα καὶ διδάσκαλο.

Ἐπομένως ἀπὸ τὴν σταύρωσι μέχρι τὴν ἀνάστασι ὁ ἀριθμούμενος χρόνος δὲν ἀπαρτίζει τὸ τριήμερο διάστημα.

Πρὸς λύσι τῆς ἀπορίας του αὐτῆς ὁ Κ. Οἰκονόμος καταφεύγει στοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ πρῶτα πρῶτα ὁ ἱερὸς Θεοφύλακτος γράφει ὅτι τὶς τρεῖς ἡμέρες καὶ τὶς τρεῖς νύκτες «ἀπὸ μέρους νόησον καὶ μὴ ὀλοκλήρους». Καὶ ἐξηγεῖ: Ἀπέθανε ὁ Ἰησοῦς τὴν Παρασκευή· μία ἡμέρα. Τὸ Σάββατο νεκρὸς· ἄλλη μία ἡμέρα. Ἡ νύκτα δὲ τῆς Κυριακῆς κατέλαβε αὐτὸν ἤδη νεκρὸν «τρία οὖν ἡμερονύκτια ἀπὸ μέρους ἀριθμοῦνται· ἐπεὶ καὶ οὕτως εἰώθαμεν πολλάκις ἀριθμεῖν»⁷.

Ὁ δὲ Ἱερώνυμος λέγει ὅτι «συνεκδοχικῶς τὸ ὅλον ἀπὸ τοῦ μέρους ἐκλαμβάνεται εἰς τὴν ἀρίθμησιν τῶν ἡμερονυκτίων»⁸.

Τὰ ἴδια γράφει καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος⁹.

Ὁ Κ. Οἰκονόμος ἐπανερχόμενος στὸν Θεοφύλακτο σημειώνει ὅτι αὐτὸς ὁ Πατέρας καὶ με

3. Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους, ζ'.

4. Λόγος Περὶ Υἱοῦ, Β'.

5. Πρβλ. Νικοδήμου, Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους, ζ'.

6. Βλ. Ματθ. ιβ', 40. Ἰωάν. β', 19. Ματθ. ιστ', 21, ιζ', 23. Μάρκ. θ', 31. Πρβλ. Μάρκ ι', 34 καὶ Ματθ. κζ', 63.

7. Θεοφύλακτου Ματθ. ιβ'.

8. Ἱερωνύμου, Ὑπόμνημα εἰς Ἰωνᾶ, β'.

9. Αὐγουστίνου, Ἐπιστολὴ μθ', ἐρωτ. β'.

ἄλλο τρόπο ἀριθμεῖ τὰ τρία ἡμερονύκτια: Κατὰ τὴν ἕκτη ὥρα τῆς Παρασκευῆς σταυρώθηκε· ἀπ’ αὐτὴ τὴν ὥρα μέχρι τῆς ἐνάτης ἔγινε σκότος· «τοῦτο νόησον νύκτα»· καὶ πάλιν ἀπὸ τῆς ἐνάτης (ἄχρις ἐσπέρας) φῶς· «τοῦτο ἡμέρα· καὶ ἰδοὺ ἔν ἡμερονύκτιον». Ἡ νύκτα τῆς Παρασκευῆς καὶ ἡ ἡμέρα τοῦ Σαββάτου, δεύτερο ἡμερονύκτιο. Ἡ νύκτα τοῦ Σαββάτου καὶ ὁ ὀρθρος τῆς Κυριακῆς, τρίτο ἡμερονύκτιο.

Ὁ Κ. Οἰκονόμος δέχεται τὴν πρώτη γνώμη τῶν ἀνωτέρων Πατέρων «τὸ ὅλον ἀπὸ μέρους ἐκδεχομένην».

Ὡς πρὸς τὴν ὥρα τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν ὁποία ἀναστήθηκε ὁ Ἰησοῦς, οἱ θεῖοι Εὐαγγελιστὲς «δὲν ἱστοροῦσιν ἀκριβῶς καὶ ρητῶς». Ὅμως, γράφει ὁ Κ. Οἰκονόμος, ἀπὸ τὸ «Ὅψε Σαββάτων» (Ματθ. κη΄, 1) καὶ «Ὁρθρου βαθέος» (Λουκ. κδ΄, 1) φαίνεται ὅτι ἦταν ἀργὰ τὴ νύκτα. Γι’ αὐτὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία «τὸ περὶ τὰς μέσας νύκτας», δηλαδὴ μετὰ τὸ μεσονύκτιο γιορτάζει τὴν Ἀνάστασι.

Μερικοὶ δὲ τῶν νεωτέρων παρετήρησαν «εὐλαβῶς» ὅτι οἱ ὥρες ἀπὸ τῆ ζωηφόρου νέκρωσι μέχρι τὴν Ἀνάστασι τοῦ Σωτῆρος, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἑνατὴ ὥρα τῆς Παρασκευῆς μέχρι τοῦ μεσονυκτίου τῆς Κυριακῆς, ἀριθμοῦνται 33 ὥρες, ὅσα δηλαδὴ καὶ τὰ ἐπὶ γῆς μετὰ σαρκὸς χρόνια τοῦ Ἰησοῦ.

Καὶ τέλος, παρατηρεῖ ὁ Κ. Οἰκονόμος, ἄν ὁ Κύριος μᾶς εὐεργέτησε ταχύτερα «μήπως διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἀπαιτῆται λόγον ὁ Εὐεργέτης καὶ Σωτὴρ παρὰ τοῦ σεσωσμένου πλάσματος;».

Δ. «Πόσαι καὶ τίνες αἱ Μυροφόροι»

Ὁ Κ. Οἰκονόμος γράφει ὅτι τρεῖς κατὰ τὸν θεῖον Μᾶρκον ὀνομάζονται Μυροφόρες. Ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνή, ἡ Μαρία τοῦ Ἰακώβου καὶ ἡ Σαλώμη, οἱ ὁποῖες ἀγόρασαν ἀρώματα καὶ ἦλθαν στὸν τάφο τοῦ Ἰησοῦ γιὰ νὰ ἀλείψουν τὸ σῶμά Του μ’ αὐτὰ (Μαρκ. ιστ΄, 1).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ’ αὐτές, Μυροφόρες λέγονται καὶ ἡ Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ, καὶ ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία οἱ ἀδελφές τοῦ Λαζάρου. Ἐπίσης ἡ Ἰωάννα, γυναῖκα τοῦ Χουζᾶ, ἐπιτρόπου τοῦ Ἡρώδου, καὶ ἡ Σουσάννα καὶ ἄλλες γυναῖκες, «αἵτινες συνελθοῦσαι αὐτᾶ (τῷ Ἰησοῦ) ἐκ τῆς Γαλιλαίας» (Λουκ. κγ΄, 49-55).

Ὀνομάζονται Μυροφόρες ἐπειδὴ ἐτοίμασαν μύρα, δηλαδὴ εὐώδη χρίσματα μικτὰ ἀπὸ διάφορα ἀρώματα, μὲ τὰ ὁποῖα «λίαν πρωὶ τοῦ Σαββάτου, ἄλειψαν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ».

Οἱ Μυροφόρες λέγονται καὶ «ἀρωματοφόροι» ὡς γράφει ὁ Θεοφάνης: «Τότε ἡ ἀρωματοφόρος μνήμα κατέλαβε»¹⁰. Ἐπίσης ὀνομάζονται καὶ «ἀρωματοφοροῦντα γυναῖκα»¹¹. Ἀκόμη καὶ «ἀλαβαστροφόροι», ὡς φέρουσες τὰ νεκρώσιμα αὐτὰ μύρα σὲ ἀλαβάστρινα σκεύη.

«Ἦλθον αἱ ἀλαβαστροφόροι μαθήτριάς»¹²· πλὴν τούτων καὶ «μυροκομίστριαι»¹³.

Αὐτὲς πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ, ὅτι χρημάτισαν καὶ «εὐαγγελίστριαι», μερικὲς δὲ καὶ «ἰσαπόστολοι» κήρυκες τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνή.

10. Θεοφάνους, Ὁμιλ. κθ΄.

11. Θεοφάνους, Ὁμιλ. λα΄.

12. Θεοφάνους, Ὁμιλ. λβ΄.

13. Θεοφάνους, Ὁμιλ. λα΄.

Βιβλιοκρισίες

Μάνου Γ. Σακελλαρίδη

«Παροιμιῶν τὸ ἀνάγνωσμα». Συλλογὴ παροιμιῶν τῆς Νισύρου καὶ τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας. Ἔκδοση Παπαγρηγορίου-Νάκας, Ἀθήνα, 2017, σσ. 114.

Ὁ Μάνος Γ. Σακελλαρίδης, θεολόγος, δημοδιδάσκαλος, συγγραφέας προσθέτει στὰ ἔργα του μία νέα συλλογὴ μὲ παροιμίες ἀπὸ τὴν προσφύλῃ του πατρίδα, τὴ Νίσυρο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἄκουσμα τοῦ τίτλου ἥδη προτρέπει καὶ προσκαλεῖ: «Παροιμιῶν τὸ ἀνάγνωσμα». Ὡς δάσκαλος, εὐμέθοδος, ἀρχικά, θὰ δώσει ἓνα σχόλιο γιὰ τὴν ἔννοια, γενικά, τῆς παροιμίας. Ἡ γοητεία τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξης: «παρὰ+οἶμος», οἱ λαϊκὲς ἐκδηλώσεις, οἱ καθημερινὲς κουβέντες, οἱ ἐμπειρίες, ὅλα ἀποτελοῦν τὶς ἀφορμὲς γιὰ τὴ δημιουργία τῶν παροιμιῶν. Εὐφυὲς εἶναι ὁ τρόπος τῆς κατάταξης τῶν παροιμιῶν, στὸ σχετικὸ εὐρετήριο, μὲ τὴν: ἀλφαβητικὴ τους (σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο γράμμα τῆς) καὶ τὸν ἀριθμὸ-σύμβολο γιὰ τὸ κάθε τετράστιχο, δεξιά. Μορφολογικά, κάθε παροιμία μεταπλάθεται ἐπιτυχῶς, σὲ μία τετράστιχη, ὁμοιοκατάληκτη στροφή, ποὺ προσδίδει ρυθμὸ, μουσικότητα στὸ στίχο, συμβάλλει στὴν κατανόηση καὶ ἀπομνημόνευσή τῆς. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός, πυκνὸς «σφυρηλάτος», σὲ μία γλῶσσα τῆς ἀπλῆς, ζωηρῆς καθημερινῆς συζήτησης. Διανθίζεται μὲ γλωσσικοὺς ἰδιωματισμοὺς, ποὺ καταναγάζουν τὴν ἀπλή, ἀγαθὴ ψυχὴ τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου. Ἐπίσης, εὐχάριστα ἀκούσματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας, ὅπως καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δηλώνουν τὴν ἄρρηκτη συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο: παρελαύνουν πρόσωπα, ἐκδηλώσεις σὲ ὅλους τοὺς χώρους καὶ τοὺς χρόνους τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων συνθέτει ἓνα πολύχρωμο μωσαϊκὸ, στὸ ὁποῖο ὑποκρύπτεται ὁ πολύτιμος θησαυρὸς τῆς λαϊκῆς θυμοσοφίας καὶ παράδοσης. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν παροιμιῶν, ἐνδεικτικά, ἀναφέρουμε τὸ περιεχόμενο ὀρισμένων: Ἡ φύση εἶναι παροῦσα σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδά τῆς καὶ τονίζεται ἡ ἀγροτικὴ ζωὴ, ὁ μόχθος τῆς ἐργασιᾶς καὶ οἱ καρποὶ τῆς ἐργασίας. Οἱ ἀναφορὲς μᾶς θυμίζουν Ἡσιόδειες εἰκόνες. Ἐπίσης, παροιμίες ποὺ ἀφοροῦν στὰ πρόσωπα τῆς οἰκογένειας καὶ στὶς σχέσεις, οἱ ὁποῖες σφυρηλατοῦν τὸν θεσμὸ-δεσμὸ τοῦ γάμου. Ὁ στοχασμὸς τοῦ ὑπογραμμίζει τὴν ἀξία τῆς ἀγάπης, τῆς φιλίας καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν: τῆς ἐλεημοσύνης, δικαιοσύνης, προσφοράς... Ὡστόσο, ἀντιπαραβάλλει καὶ ἔννοιες ἀρνητικέες, ὅπως: τῆς ἀδικίας, τῆς ὑπεροψίας, τοῦ ψεύδους... Τονίζει τὴν ἀξία τῆς μόρφωσης μὲ τὴ γνώση, τὴν ἐμπειρία καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ δασκάλου. Ὅμως, δὲν τὸν ἀφήνει ἀσυγκίνητο ὁ ἀνθρώπινος πόνος μὲ τὴν ἀρρώστια, τὶς θλίψεις, τὴν ἀποτυχία. Γι' αὐτό, θεωρεῖ ὑπέρτατη ἀρετὴ τὴν ὑπομονή. Ἄς κρατήσουμε αὐτὴ τὴν παροιμία, ἴσως χρήσιμη στοὺς χαλεποὺς καιροὺς ποὺ ζοῦμε: «ἄνθρωπος δίχως ὑπομονή, λυχνάρι δίχως λάδι».

Γενικά, ἡ συλλογὴ τῶν παροιμιῶν τοῦ Μάνου Γ. Σακελλαρίδη ἔχει σημασία γλωσσολογική, λαογραφική, ἱστορική, πολιτιστικὴ καὶ εἰδικότερα οἱ παροιμίες τῆς συλλογῆς συγκινοῦν, προβληματίζουν καὶ διδάσκουν τοὺς ἀναγνώστες.

ΣΩΤΗΡΗΣ Φ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
(Θεολόγος - Φιλολόγος)

Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά

Σίμων Σίνας, Πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος στὴ Βιέννη, τὸ Βερολίνο, τὸ Μόναχο (1858-1862).

Ὁ Ναπολέων Γ΄ καὶ ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας. Τὸ Οὐγγρικό Ζήτημα. Ἀθήνα 2017, σσ. 304.

Τὸ ὥς ἄνω, ἐκ 304 σελίδων ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐπὶ ἀρίστου χάρτου σὲ καλαίσθητη ἔκδοσις ἐκδόθηκε ὑπὸ τῆς Κυρίας Ζωῆς Παξινοῦ-Σάρακα, συνεγράφη ὑπὸ τῆς ἐγκρίτου ἱστορικοῦ Νίκας Πολυχρονοπούλου-Κλαδά. Ἡ ἔγκριτος, πολυγραφωτάτη ἱστορικός, διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόνης των Παρισίων, δὲν ἐφείσθη κόπου καὶ μόχθου καὶ ἐμελέτησε τὶς διπλωματικὰς ἐκθέσεις τοῦ Σίμωνος Σίνα, οἱ ὁποῖες φυλάσσονται στὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, καθὼς καὶ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων.

Μετὰ τὴν συγκινητικὴ ἀφιέρωσις εἰς μνήμην τοῦ Καθηγητοῦ Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου (†23 Ἰανουαρίου 2015) (σ. 7), ἀκολουθεῖ ὁ ἀναλυτικὸς Πρόλογος (σσ. 9-14), στὸν ὁποῖον ἡ συγγρ. διαγράφει τοὺς στόχους καὶ τὸ εὖρος τῆς μελέτης. Εἶναι τὰ ἔτη 1858-1862, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Σίμων Σίνας διατελεῖ πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος στὴν Αὐστρία καὶ ἀποτελοῦν γιὰ τὴν Εὐρώπῃ καὶ ἰδίως γιὰ τὴν Αὐστρουγγαρία ἐποχὴ ἀνακατατάξεων.

Γιὸς τοῦ Γεωργίου Σίνα, μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὴν Μοσχόπολιν τῆς Βορείου Ἠπείρου, ἀλλὰ μὲ παρουσίαν στὸ Μοναστήριον καὶ στὴν Νίσσα (ἀρχ. Ναῖσος) τῆς Σερβίας, ὁ Σίμων Σίνας γεννήθηκε στὴν Βιέννη τὴν 15ην Αὐγούστου 1810, μὲ σπουδὰς Φιλοσοφίας, Ἱστορίας καὶ Οἰκονομικῶν, κληρονόμησε ἀπὸ τὸν ἔμπορον καὶ τραπεζίτη πατέρα του ἓνα σπουδαῖο ἐμπορικὸ καὶ τραπεζικὸ οἶκο, ἀναδειχθεὶς σὲ μεγάλο εὐεργέτη τόσον τῆς Αὐστρουγγαρίας ὅσον καὶ τῆς Ἑλλάδος. Πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος στὴν Βιέννη ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1856 ἕως τὴν 14ην Σεπτεμβρίου 1864, κατέλιπε σημαντικὸ συγγραφικὸ ἔργον μὲ τὶς προξενικὰς, διπλωματικὰς Ἐκθέσεις του. Απεβίωσε τὴν 15ην Ἀπριλίου 1876.

Στὴν ἐκτενεστάτη καὶ ἐπιστημονικὰ ἄρτια Εἰσαγωγὴν (σσ. 15-38) ἀναλύει ἡ συγγρ. τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα περιγράφει ὁ Σίμων Σίνας στὶς Ἐκθέσεις του: Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας καὶ ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Ναπολέοντος Γ΄ Βοναπάρτου στὴν ἐπίτευξιν τοῦ στόχου αὐτοῦ, ἡ προσπάθεια αὐτονομίσεως τῆς Οὐγγαρίας καὶ ἡ δημιουργία μιᾶς дуαρχίας ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας: αὐτοκράτωρ τῶν Αὐστριακῶν καὶ βασιλεὺς τῶν Οὐγγρων.

Ἀκολουθεῖ τὸ Ἐπίμετρον (σσ. 39-40), στὸ ὁποῖο ἡ συγγρ. συνδέει μουσικὰς παραστάσεις τῆς Φιλαρμονικῆς τῆς Βιέννης κατὰ τὴν πανηγυρικὴ ἐτήσιαν πρωτοχρονιάτικην συναυλίαν καὶ ἐπιτυχίαις μὲ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Πεδεμοντίου.

Στὴν συνέχεια παρατίθενται οἱ περιλήψεις γαλλιστί τῆς Εἰσαγωγῆς (σσ. 41-49) καὶ τῶν βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Σίμωνος Σίνα (σσ. 51-52).

Οἱ Περιλήψεις τῶν διπλωματικῶν Ἐκθέσεων (σσ. 53-90) προσφέρουν κατὰ σαφὴ τρόπο τὸ περίγραμμα καὶ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς πού συγγράφονται οἱ Ἐκθέσεις.

Τὰ Ἑγγραφα (σσ. 91-270), μὲ συνεχὴ ἀρίθμηση ἀπὸ 1-70, γραμμένα εἴτε ἑλληνιστί εἴτε γαλλιστί, παρουσιάζονται μὲ διευκρινιστικὰ σχόλια στὸ τέλος. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴν καίρια συμβολὴ τῆς συγγραφῆς στὴν ἀνάδειξιν τῶν γεγονότων τῆς ὑπ' ὄψιν περιόδου

Φωτογραφικὸ ὕλικόν (σσ. 271-286), Βιβλιογραφία (σσ. 287-292), Εὐρετήριο Κυρίων Ὀνομάτων (σσ. 293-300) καὶ μονοσέλιδος Πίνακας Περιεχομένων (σ. 301) κατακλείουν τὴν περισπούδαστη αὐτὴ μελέτη, ἡ ὁποία ἀνεπιφύλακτα συμβάλλει στὴν πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορίαν τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Εὐχόμεθα ὅπως μὲ τὸν ἴδιον ζῆλον καὶ τὴν ἀστείρευτὴν ἐργατικότητα καὶ τὸ φῖλεργον τοῦ χαρκτηῖρος πού τὴν διακρίνουν, συνεχίσει ἡ συγγραφεὺς τὴν ἀξιοποίηση καὶ ἀνάδειξιν ἀναλόγῳ ἀρχεῖακῷ ὕλικῳ.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

«Ὁ Νικηταρᾶς στὰ Δερβενάκια», Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, Παρίσι

«Ο θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη», Ἐθνικὴ Πανακοθήκη